

บทที่ ๔

นโยบาย ตามโครงการและบทบาททางการเมืองของ
สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๕๔ - ๒๔๑๑)

สถานภาพทางการเมืองของเสนาบดีตระกูลบนนาคตั้งแต่ต้นรัชกาล

เนื่องจากเสนาบดีตระกูลบนนาคพร้อมเพรียงกันถวายราชสมบัติแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คั้งนั้นหลังจากทรงขึ้นครองราชสมบัติแล้ว จึงโปรดฯ เลื่อนเสนาบดีหลายท่านของตระกูลนี้ให้มิตำแหน่งและบรรดาศักดิ์สูงขึ้น เป็นการ "ตอบแทนความดีความชอบ" ที่สำคัญคือ เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (ดิศ) เป็นสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ สำเร็จราชการมณฑลทั่วประเทศ พระยาศรีทิพัฒน์รัตนราชโกษา (ทัต) เป็นสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ สำเร็จราชการในพระนคร กับทั้งให้คงว่าพระคลังสินค้าควย ตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ "สมเด็จพระยา" เป็นตำแหน่งสูงสุดของขุนนาง ก้อนักคิดนา ๓๐,๐๐๐ จารึกชื่อนบนนาคทองคำเนื้อแปด ใ้รับพระราชทานกลดเสลียงงา พระแสงประดับพลอยลงยาราชาวดีเป็นเครื่องสำหรับยศอย่างพระองค์เจ้าต่างกรม ส่วนสมเด็จพระยาฯ ซึ่งเป็นพระยาศรีสุริยวงศ์จางวางมหาดเล็กตั้งแต่ตอนปลายรัชกาลที่ ๓ ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าที่สมุหพระกลาโหม เพราะบิดายังคงครองตำแหน่งสมุหพระกลาโหมอยู่ ใ้รับพระราชทานเครื่องยศเพิ่มเติมแบบเจ้าต่างกรมคือกลดเสลียงงา และ กระบี่ประดับพลอยลงยาราชาวดี แต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถวายกลดเสลียงงาคืน นอกจากนี้ ท่านใ้รับพระราชทานตราศรพระขรรค์เป็นตราประจำตำแหน่ง เพราะบิดายังคงถือตราพระคชสีห์และตราบัวแก้วพร้อมกับตราสุริยมณฑลเทพบุตรจักรถซึ่งใ้รับพระราชทานใหม่ควย ต่อมาเมื่อสมเด็จพระยาฯ เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินท่านก็ยังคงใช้ตราศรพระขรรค์เป็นตราอาญาสิทธิ์ประจำตำแหน่ง อาจกล่าวได้ว่าเป็นตัวอย่างหนึ่งที่แสดงว่าสมเด็จพระยาฯ มีลักษณะอ่อนน้อมถ่อมตนตามควร มีความเสมอต้นเสมอปลาย และเน้นการนับถือระบบอาวุโสเป็นสำคัญ (คือไม่กระทำกรที่เป็นการ "วัดรอยเท้า" ของบิดา)

ส่วนเสนาบดีคนสำคัญอื่น ๆ ของตระกูลมุนนาค ไค้แก๋ จมื่นราชามาตย์ไค้เลื่อน
ขึ้นเป็นเจ้าพระยาวรวงศาโกษาธิบดี ผู้ช่วยราชการในกรมท่า (ต่อมาเป็นเจ้าพระยา
ทิพากรวงศ์) นายพลพัน (ชุม) น้องชายร่วมบิดามารดาเดียวกันของสมเด็จพระยา
ไค้เป็นพระยามนตรีสุริยวงศ์จางวางมหาดเล็ก ต่อมาไค้ว่าที่สมุหพระกลาโหมฝ่ายเหนือ
จมื่นสมุหพิमान (แพ) และนายไชยขรรค์ (แย้ม) บุตรของสมเด็จพระยาบรมมหา
พิชัยญาติไค้เป็นพระยาตรีพิพัฒน์ฯ จางวางพระคลังสินค้า และพระยาร่วงศ์พิพัฒน์จางวาง
มหาดเล็กตามลำดับ นายฉันทุมแพ (วร) บุตรชายคนโตของเจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ไค้
เป็นจมื่นไวยวรรณาดหัวหมื่นมหาดเล็ก และพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์จางวางมหาดเล็กตาม
ลำดับ ฯลฯ

กล่าวไค้ว่าขุนนางตระกูลนี้ได้รับพระราชทานตำแหน่งหน้าที่สำคัญมากกว่า
ขุนนางตระกูลอื่น ๆ ในขณะเดียวกัน ทั้งนี้จะพิจารณาได้จากเสนาบดีที่ตั้งแต่นั้นเจ้าพระยา
ขึ้นไปถึงชั้นสมเด็จพระยา ซึ่งถือว่าเป็นขุนนางตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ชั้นสูงของ
แผ่นดิน ปรากฏว่าในจำนวนเสนาบดี ๑๘ ท่านในสมัยรัชกาลที่ ๔ มีสมเด็จพระยา
ของตระกูลมุนนาค ๒ ท่าน นอกนั้นเป็นเจ้าพระยาซึ่งเป็นของตระกูลมุนนาคอีก ๒ ท่าน
โดยว่าที่กรมพระกลาโหมและกรมพระคลัง ส่วนตำแหน่งเสนาบดีในส่วนกลางเป็นของ
ตระกูลสิงหนะ ๒ ท่าน เป็นของตระกูลกัลยาณมิตร ตระกูลบุญยรัตพันธุ์ ตระกูลสนธิรัตน์
ตระกูลบูรณศิริ ตระกูลชูโต และตระกูลบุญ-หลง อีกตำแหน่งละ ๑ ท่าน รวมเป็น ๖
ท่าน ไม่ทราบตระกูลอีก ๑ ท่าน ในส่วนหัวเมืองตำแหน่งเจ้าพระยาเป็นของตระกูล
ฉนกร ๒ ท่าน ตระกูล ฉ สงขลา และตระกูล ฉ นครราชสีมาอีกตำแหน่งละ ๑ ท่าน^๑
เป็นที่น่าสังเกตว่า นอกเหนือจากเสนาบดีตระกูลมุนนาคจะไค้ครองตำแหน่งเสนาบดีเป็น
จำนวนมากแล้ว ยังครองตำแหน่งเสนาบดีชั้นสูงสุดชั้นสมเด็จพระยา ซึ่งว่าราชการ
ในพระนครและทั่วราชอาณาจักรอีก ๒ ท่านซึ่งยังว่ากรกรมพระกลาโหมและกรมพระคลัง
กับยังมีทายาทรองรับตำแหน่งต่อโดยใช้ตำแหน่งว่า "ว่าที่" คอย แสดงถึงความสำคัญของ

^๑กรมพระสมมติอมรพันธุ์, "ตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์", หน้า ๔ - ๕.

การสร้างทายาททางการเมืองเช่นเดียวกับบิดาด้วย นับเป็นกระบวนการที่ลึบหน้อมาตั้งแต่ สมัยรัชกาลที่ ๓ และปรากฏอย่างเด่นชัดในสมัยรัชกาลที่ ๔ ซึ่งเป็นเวลาที่สมเด็จพระยา พระยา พร้อมทั้งจะเป็นผู้นำทางการเมืองควยตนเองอย่างเกือบจะเต็มที่

ปัจจัยที่เอื้อต่อการเป็นผู้นำทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าพระยา

๑. บิดาและอาของสมเด็จพระเจ้าพระยา ซึ่งเป็นผู้นำของตระกูลและเป็น หัวหน้าเสนาบดีทั้งปวงย่างเข้าสู่วัยชรา (อายุประมาณ ๖๐ กว่าปี) กลายเป็นคนรุ่นเก่า ซึ่งไม่อาจตามทันความคิดของคนรุ่นใหม่ซึ่งกำลังตื่นตัวต่อความเปลี่ยนแปลงของโลกสมัย ใหม่ ในขณะที่สมเด็จพระเจ้าพระยา เข้าสู่วัยกำลังทำงานอย่างแข็งขันและเต็มที่ (อายุ ประมาณ ๔๓ ปี) ประกอบกับมีคุณสมบัติเหมาะที่จะเป็นผู้นำทางการเมืองในขณะนั้น ซึ่งได้ แก่

ก. ในฐานะทายาทคนโตของตระกูลขุนนางที่มีอำนาจและอิทธิพลทาง การเมืองสูงสุดอยู่ในขณะนั้น ท่านได้รับการฝึกฝนทางคานการ เมืองการปกครองอย่างใกล้ชิด จากบิดาผู้มีความสามารถปราดเปรื่องทางด้านนี้ ในขณะที่ท่านเองก็มีความสนใจในคาน การเมืองการปกครอง และมีลักษณะของความเป็นผู้นำทางการเมืองอยู่แล้ว

ข. สมเด็จพระเจ้าพระยา นิยมในการติดต่อสมาคมกับชาวต่างประเทศ โดยเฉพาะชาวตะวันตกทำให้รู้ เหตุการณ์การเมืองระหว่างประเทศ และรู้เห่าทันชาว ตะวันตกนับเป็นคุณสมบัติสำคัญมากสำหรับผู้นำทางการเมืองในภาวะที่ลัทธิจักรวรรดินิยม ตะวันตกกำลังคุกคามอยู่โดยรอบคาน ถึงแม่ว่าในขณะนั้นมีผู้นิยมติดตอสมาคมกับชาวตะวันตก อยู่หลายท่าน เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า เจ้าอยู่หัว กรมหลวงวงศาธิราชสนิท นายโหมค อดาศยกุล (พระยากระษำพณกิจโกศล) แต่บุคคลเหล่านี้ไม่อาจเข้าไปติดตอกับชาวตะวันตกได้โดยตรงอย่างเป็นทางการในฐานะ ผู้นำฝ่ายบริหาร เพราะไม่ใช่หน้าที่โดยตรงและไม่มีอำนาจอย่างแท้จริง เมื่อเปรียบเทียบกับสมเด็จพระเจ้าพระยา ซึ่งถึงแม้บิดาจะเป็นคนรุ่นเก่าแต่ก็ไม่มีช่องว่างในทางความคิดและความเข้าใจซึ่งกันและกันนัก ทั้งยังให้การสนับสนุนสมเด็จพระเจ้าพระยา เสมอมาควย

๒. ขณะนั้นตระกูลขุนนางกำลังมีอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองการปกครองแผ่ขยายออกไปอย่างกว้างขวางทั้งในส่วนกลางและหัวเมือง เนื่องจากการสร้างอำนาจทางการเมืองสืบทอดติดต่อกันมาไม่ขาดตอนตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ โดยเฉพาะการเสริมสร้างอำนาจทางการเมืองของเจ้าพระยาพระคลัง ว่าที่สมุหพระกลาโหม (สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์) อันมีฐานอำนาจทางเศรษฐกิจ กำลังคน และความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติรองรับ เป็นปัจจัยสนับสนุนให้เกิดบทบาททางการเมืองที่สำคัญยิ่งคือการเชิญกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์และเจ้าฟ้ามงกุฎ ขึ้นครองราชสมบัติ บทบาทดังกล่าวยิ่งเอื้อต่อการเพิ่มพูนอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองการปกครองของตระกูล การกระทำเช่นนี้ได้รับการปฏิบัติตามจากสมเด็จพระเจ้าพระยา ทายาททางการเมืองของท่าน

๓. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแม่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ในระบบสมบูรณาญาสิทธิราช แต่กษัตริย์มีความอ่อนน้อมถ่อมพระองค์และทรงเกรงใจสมเด็จพระเจ้าพระยา อยู่มาก ไม่ว่าจะทรงทำอะไรก็มักทรงถามความคิดเห็นของสมเด็จพระเจ้าพระยา และทรงคล้อยตามการตัดสินใจของท่านเสมอ^๑ ทั้งนี้อาจสืบเนื่องมาจากทรงตระหนักดีว่า พระองค์ได้ขึ้นครองราชสมบัติเพราะสมเด็จพระเจ้าพระยา และพวกพ้องของท่านเป็นกำลังสนับสนุนสำคัญ นอกจากนี้ พระองค์เองทรงผนวชเป็นเวลานาน จึงทรงขาดประสบการณ์ในด้านการบริหารประเทศ ประกอบกับทรงเป็นนักปราชญ์ที่แท้จริง คือเมื่อไม่รู้ ก็รู้ว่าตนไม่รู้ จึงไม่ทรงถือพระองค์ที่จะขอความช่วยเหลือจากผู้มีความเชี่ยวชาญในคานนี้ ซึ่งก็คือคณะเสนาบดีของพระองค์อันมีสมเด็จพระเจ้าพระยา เป็นผู้นำนั่นเอง^๒ ควบเหตุนี้สมเด็จพระเจ้าพระยา จึงมีฐานะทางการเมืองมั่นคงโดยเฉพาะการได้รับการยอมรับ

^๑พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส พ.ศ. ๒๔๐๘ อ้างถึงใน ญัฐวดี สุทธิสงคราม, สมเด็จพระเจ้าพระยา..., เล่ม ๑, หน้า ๓๓๘ - ๓๔๐.

^๒Nion Sanidvong, "The Development of Siam's Relation..." p. 232.

จากองค์พระมหากษัตริย์ให้เป็นที่ปรึกษาสำคัญในแทบทุกเรื่อง ปรากฏว่าความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยา ติโลกราชกาลเป็นไปอย่างราบรื่น^๑ ทั้งนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นเพราะท่านทั้งสองต่างรู้จักหน้าที่และขอบเขตอำนาจของตน ให้เกียรติและไม่ก้าวร้าวซึ่งกันและกัน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงเปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า และสมเด็จพระยา ติโลกราชว่า "ถ้าจะเปรียบเทียบการทหารพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเหมือนเป็นแม่ทัพ และสมเด็จพระยา ติโลกราชเหมือนเป็นเสนาธิการช่วยกันมาจนตลอดรัชกาลที่ ๔"^๒ ยิ่งเมื่อรัชกาลที่ ๔ ทรงมีความสัมพันธ์ไมราบรื่นกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า ก็ทำให้ทรงหันไปหาสมเด็จพระยา ติโลกราช ซึ่งเป็นสมพระกลาโหมของพระองค์มากยิ่งขึ้น

ต่อมาเมื่อสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์และสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติถึงแก่พิราลัยใน พ.ศ. ๒๓๘๔ และ พ.ศ. ๒๔๐๐ ตามลำดับ สมเด็จพระยา ติโลกราช ซึ่งขณะนั้นเป็น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงได้ขึ้นเป็นหัวหน้าเสนาบดีทั้งปวงทั้งโดยตำแหน่งและในราชการงานเมืองทั่วไป สมเด็จพระยา ติโลกราช จึงดูเหมือนมีอำนาจยิ่งใหญ่กว่าผู้ใด ยกเว้นแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า พระองค์เดียว แมกระนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ก็ทรงให้ความเกรงใจสมเด็จพระยา ติโลกราช อยู่มาครั้งกล่าวแล้ว ส่วนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า นั้น ภายหลังไม่ทรงยุ่งเกี่ยวกับงานบ้านเมืองนัก มักเสด็จประพาสตามชนบทมากกว่า ทั้งนี้อาจเป็นเพราะทรงต้องการตัดปัญหาที่กล่าวกันว่า จะทรงคิดแย่งราชสมบัติจากสมเด็จพระเชษฐา และอาจทรง "เบื่อหน่าย" ต่อการแก่งแย่งอำนาจทางการเมืองก็เป็นได้ อย่างไรก็ตามก็ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า ได้ทรงแสดง

^๑ดูรายละเอียดใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ (พระนคร : ครุสภา, ๒๕๐๗)

^๒สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ประวัติสมเด็จพระยา..., อ้างถึงใน ญัฐฉิ สุกชีสงคราม, สมเด็จพระยา..., เล่ม ๑, หน้า ๓๑๑.

ออกว่ามีความระแวงสงสัยในตัวสมเด็จพระยาฯ ดังปรากฏก่อนที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ จะสวรรคตใน พ.ศ. ๒๔๐๘ พระองค์ไค้เหตุผลเพื่อนรัชกาลที่ ๔ ให้ทรงระวางสมเด็จพระยาฯ จะคิดการกำเริบขึ้น การที่พระองค์ทรงสะสมกำลังทหารและเครื่องศาสตราวุธยุทโธปกรณ์ไว้มากมาย ณ วังหนานนั้นก็ควยเหตุผลนี้ ไม่ใช่เป็นเพราะทรงคิดร้ายต่อสมเด็จพระเชษฐาฯ เมื่อพระองค์จะสิ้นพระชนมลงแล้วเช่นนี้ก็ขอให้สมเด็จพระเชษฐาทรงระวางพระองค์เองต่อไป^๑ ปรากฏว่ารัชกาลที่ ๔ ไม่ได้ทรงมีพระราชดำรัสตอบประการใดเกี่ยวกับเรื่องนี้ ส่วนหาที่ของสมเด็จพระยาฯ ต่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ นั้นไม่อาจรู้ได้ว่าเป็นอย่างไร เนื่องจากไม่มีหลักฐานบ่งชี้ชัด อยางไรก็ดีปรากฏว่าพระโอรสพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ คือพระองค์เจ้ายอดยงยศมักเสด็จไปทรงปฏิบัติช่วยเหลือรับใช้สมเด็จพระยาฯ อยู่เสมอ เป็นท่านองทรง "ฝากเนื้อฝากตัว" กับท่าน

อาจสรุปได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ ๔ มีปัจจัยหลายประการที่ส่งเสริมให้สมเด็จพระยาฯ เข้าไปมีบทบาททางการเมืองการปกครองมากยิ่งขึ้นกว่าสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยยังคงสืบเนื่องแนวนโยบายและความต้องการทางการเมืองเดิม คือ การสืบทอดความเป็นผู้นำทางการเมืองต่อจากบิดา และการตระหนักถึงภัยของการคุกคามจากจักรวรรดินิยมตะวันตก ดังจะพิจารณาได้จากบทบาททางการเมืองของท่านต่อไปนี้

- ๑. การต่างประเทศ
- ๒. การทำนุบำรุงบ้านเมือง และการแสวงหาผลประโยชน์
- ๓. การสร้างทายาททางการเมือง
- ๔. การจัดการเรื่องสืบราชสมบัติ

- ๑. การต่างประเทศ แยกออกได้เป็น ๓ เรื่อง คือ
 - ก. การทำสนธิสัญญากับประเทศตะวันตก

^๑สมเด็จพระกรมพระยาดำรงฯ, "สมเด็จพระยาฯ.....", อ้างถึงใน ปิยนาด นิโครธา, บทบาทของเสนาบดี..., หน้า ๓๗๔ - ๓๘๐.

- ข. ความสัมพันธ์กับ เขมรและจีน
- ค. การติดต่อสมาคมกับชาวตะวันตกและความสนใจในวิทยาการสมัยใหม่
- ก. การทำสนธิสัญญากับประเทศตะวันตก สืบเนื่องมาจากปลายสมัยรัชกาล

ที่ ๓ อังกฤษประสบความสำเร็จในการส่งทูตเข้ามาเจรจาขอแก้ไขสนธิสัญญากับไทย แต่ยังไม่ทันที่อังกฤษจะดำเนินการรุนแรงกับไทย ก็พอดีเปลี่ยนรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ทรงตระหนักดีว่าในไม่ช้าอังกฤษต้องส่งคณะทูตเข้ามาในเมืองไทยอีก จึงทรงเตรียมการป้องกันมิให้เกิดความยุ่งยากขึ้น และเพื่อมิให้ต้องเสียพระเกียรติยศที่ต้องยอมจำนนต่อความกดดันของอังกฤษ^๑ พระองค์ได้ทรงออกคำประกาศเปลี่ยนแปลงกฎเกณฑ์ต่าง ๆ หลายประการ เช่น การขจัดอุปสรรคทางด้านภาษาอังกฤษ การล้มเลิกประเพณีไทยบางอย่างซึ่งจะเป็นที่ดูถูกของชาวต่างชาติ การแก้ไขวิธีการทางการค้าซึ่งจะเป็นอุปสรรคต่อการขยายการค้าและการมีไมตรีต่อกัน^๒ การปฏิรูปคลังกลาว่ามีส่วนทำให้การเจรจาซึ่งมีขึ้นในเวลาต่อมาคลายความกดดันและความตึงเครียดลง เป็นที่เชื่อแน่ว่าในการเตรียมการปฏิรูปบางประการข้างต้นตลอดจนการเตรียมการต้อนรับเซอร์ จอห์น เบริง (Sir John Bowring) ราชทูตอังกฤษซึ่งเป็นตัวแทนโดยตรงมาจากสมเด็จพระราชินีอังกฤษนั้น รัชกาลที่ ๔ ทรงปรึกษาหารือกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ และเสนาบดีผู้ใหญ่โดยเฉพาะสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ซึ่งมีแนวความคิดเช่นเดียวกับพระองค์คือการตระหนักถึงภัยคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก ในขณะที่เสนาบดี

^๑อมร โสภณวิเศษรุ่งวงศ์ และ เอกวิทย์ ฦ กลาง, การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ ของสยามและพม่า, แปลจาก The Modernization of Siam and Burma (Honolulu : East-West Center Press, 1966, F.W. Riggs (ผู้แต่ง) (พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานศพหม่อมสาวย ศรีธวัช ฦ อยุธยา, พระนคร : ๒๕๑๒), หน้า ๒๐.

^๒ปิยนาด บุนนาค, "การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๔", ส่วนหนึ่งของหนังสือประวัติศาสตร์ไทยของโครงการ Southeast Asian Study Program, ๒๕๒๓ ฉบับร่าง หน้า ๓ - ๔.

ส่วนใหญ่ยังคงยึดมั่นในขนบธรรมเนียมประเพณีเก่า ๆ ไม่ต้องการการเปลี่ยนแปลงใด ๆ
อันจะมีผลกระทบต่อสถานภาพเดิมของตน^๑

คณะทูตของเซอร์ จอห์น เบาริง เดินทางมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๒๔
มีนาคม พ.ศ. ๒๓๘๘ สมเด็จพระยาฯ ลงไปต้อนรับที่ปากน้ำ แล้วยกคณะทูตมายัง
กรุงเทพฯ ทานทำหนาทันในฐานะ "พญา เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ส.น.ก. อัครมหาเสนา
ธิบดีและราชประยูรอันสนิทธิเนหา"^๒ ของรัชกาลที่ ๔

การต้อนรับเซอร์ จอห์น เบาริง ครั้งนั้นเป็นไปอย่างสมเกียรติและยิ่งใหญ่กว่า
การต้อนรับทูตครั้งก่อน ๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นการสร้างความพอใจให้แก่ เซอร์
จอห์น เบาริงเป็นเบื้องแรก^๓ ในการเจรจากรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงแต่งตั้งผู้แทนไทย ๕
คนได้แก่ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และเสนาบดี ๔ ท่านแห่งตระกูล
บุณนาค คือ สมเด็จพระยาบรมมหาราชวังศรี สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (บรรดาศักดิ์ของสมเด็จพระยาฯ ขณะนั้น) และเจ้าพระยา
อัครมหาเสนาบดี (ข้า)

^๑ปิยนาด นิโครธา, "บทบาทของเสนาบดีตระกูลบุณนาค...", หน้า ๓๓๕ - ๓๓๘.

^๒พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ พระราชทานไปยัง
เซอร์ จอห์น เบาริง กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ทรงแปล, อ้างถึงใน ทรงศรี อัจฉรวง,
"การแก้ไขสนธิสัญญาว่าด้วยสิทธิสภาพนอกอาณาเขตกับประเทศมหาอำนาจในรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, พ.ศ. ๒๕๐๒),
หน้า ๕๑ - ๕๓.

^๓ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๘, อธิบายเรื่องราวทูตไทยไปยุโรป (พิมพ์เป็น
อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระมหิศาธุการ (สวน นวราช) ณ เมรุหน้าพลับพลา
อิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ๒๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๗, หน้า ๒๕.

การเจรจาครั้งนี้ไทยเป็นฝ่ายเสียเปรียบมากเพราะอังกฤษโกนหัวแบบหนึ่งคือสัญญาอย่างที่ทำกับจีนซึ่งเป็นคู่แข่งความมาอิชกับไทย ดังนั้นขอความส่วนใหญ่จึงเป็นไปตามความประสงค์ซึ่งเป็นผลประโยชน์ของอังกฤษ ไม่ใช่มาปรึกษาหาความตกลงในฐานะเสมอกัน ดังนั้นผู้แทนฝ่ายไทยจึงต้องพยายามเจรจาให้เสียเปรียบน้อยที่สุด แต่เนื่องจากข้อเสนอของอังกฤษมีลักษณะเอาเปรียบและเปลี่ยนแปลงรูปแบบทางการเมืองและเศรษฐกิจเดิมของไทยเกือบจะโดยสิ้นเชิง จึงทำให้ยากต่อการยอมรับของขุนนางหัวเก่า เช่น สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ และสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ดังนั้นจะเห็นว่า ข้อเสนอของอังกฤษที่ต้องการให้ไทยเลิกระบบผูกขาดของพระคลังสินค้ามาเป็นเก็บภาษีแทนนั้น สมเด็จพระยา ทั้งสององค์ได้แสดงการโต้แย้งอย่างเข้มแข็งด้วยเหตุผลว่า ถ้าเลิกระบบผูกขาดซึ่งเคยเป็นธรรมเนียมสืบมานานแล้ว จะทำให้ผลประโยชน์ของรัฐบาลลดน้อยลง (ซึ่งก็หมายความว่าผลประโยชน์ของตนเองลดน้อยลงด้วย) ส่วนเรื่องที่จะให้ชาวต่างประเทศมาซื้อข้าวจากไทยไปตามใจชอบนั้น จะเป็นเหตุให้ราษฎรอดอยากเพราะการทานาในเมืองไทยได้ชาวต่างประเทศไปรบานพลเมืองไม่ให้อดคักประการสุดท้าย ถ้ามีการทำหนังสือสนธิสัญญาอย่างที่อังกฤษเสนอแล้ว ฝรั่งเศสจะเข้ามาค้าขายแข่งขันกับพวกพ่อค้าพื้นเมืองมากขึ้น ซึ่งจะทำให้พ่อค้าพื้นเมืองล้มจมเพราะฝรั่งเศสมีทุนมากกว่า

ขอโต้แย้งดังกล่าวนั้น ทำให้การปรึกษาเจรจาในขั้นแรกติดขัด อย่างไรก็ดีมีการเจรจาต่อมาอีกหลายครั้ง ณ จวนสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ โดยฝ่ายไทยคำนึงตามนโยบายที่หาความข้อใจซึ่งไทยเห็นว่าอังกฤษคงจะเอาให้จงได้ ไทยก็ยอมให้โดยดีเพื่อแลกกับข้อที่ไทยต้องการให้อังกฤษลดหย่อนผ่อนผันให้ จึงไม่เป็นการเปิดโอกาสให้อังกฤษเอากาลังบบบังคับไทย เช่นที่ทำกับจีนและพม่า ผู้มีบทบาทสำคัญในการเจรจาคครั้งนี้คือ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ซึ่งได้เข้าเฝ้าปรึกษากับรัชกาลที่ ๔ อยู่ตลอดเวลาจากการเจรจาแต่ละครั้ง ทั้งนี้เพราะรัชกาลที่ ๔ ไม่อาจทรงทำการเจรจาได้โดยตรงเนื่องจากทรงอยู่ในฐานะพระมหากษัตริย์ ปรากฏว่าเซอร์ จอห์น เบาริง ได้ปรึกษาหารือเป็นการส่วนตัวกับ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แทบทุกวัน ดังนั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงทำหน้าที่

dm

เป็นผู้ประสานการเจรจาระหว่างทูตอังกฤษกับสมเด็จพระยาทั้งสององค์โดยปริยาย ท่านสามารถชี้แจงเงื่อนไขโคสนิททั้งสองฝ่าย ด้วยเหตุนี้ จะเห็นได้ว่าภาระอันหนักในการเจรจาความตกลงนั้นตกอยู่กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ดังปรากฏในบันทึกของเซอร์ จอห์น เบาริง ว่า

... ความตกลงโลกกระทำกันอย่างรวดเร็ว ข้าพเจ้าเชื่อว่าไม่มีใครเคยพบเห็นในราชสำนักชาติเอเชีย ที่เห็นไปโคสนิทเช่นนั้น ส่วนมากก็เป็นเพราะความช่วยเหลือของท่านสมุหพระกลาโหม (ขวาง บุนนาค) ที่จริงท่านมีราชการมากมายที่สุด ต้องหมกมุ่นทำราชการอยู่ตลอดวันทั้งกลางวันก็ยังคงทำอีกด้วย...

นอกจากนี้เซอร์ จอห์น เบาริง ยังได้กล่าวถึงลักษณะนิสัยของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ในสายตาของเขาไว้ดังนี้

... ท่าน (เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์) ผู้นี้ ถ้าไปเป็นเจ้านายอย่างยอดเยี่ยม ก็เป็นคุณรักบ้านเมืองจริง แต่จะเป็นเจ้านายหรือเป็นคนรักบ้านเมืองก็ตามคงว่าเป็นผู้มี ความฉลาดลวงรูกล่าล่อนทั้งหลายที่เราได้พบในที่นี้ เป็นผู้มีกิริยาอัธยาศัยอย่างผู้ดี และรู้จักพูดพูดเหมาะแก่กาละเทศะ บุตรชายของท่านก็เช่นเดียวกัน (คือ วร บุนนาค) ขณะนั้นเป็นจุมพินไวยวรนาถ) มีความกระตือรือร้นในการศึกษาเล่าเรียน และเป็นที่รู้จักกันดีในหมู่พวกเรา...

และอีกแห่งหนึ่งว่า

^๑ Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam, (London : Oxford University Press, 1959), Vol. II, p. 304.
^๒ Ibid., pp. 282-283. อ้างถึงใน สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์, ประวัติสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์, หน้า ๒๓.

. นิสัยของอัครมหาเสนาบดี (คือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศน์ ข้าพเจ้าเห็นว่า สรรเสริญยิ่งนัก แม้นท่านเป็นคนมีเกียรติเยี่ยมอยู่ในสกุลสูงศักดิ์ซึ่งเป็นยุคอยู่ใน ประเทศ และเป็นผู้มีส่วนมากที่สุดในการที่ใ้พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ไ้ครอง ราชสมบัติ สักพระประสงค์ของพระราชาบรมครูในพระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อนผู้ใดจะขึ้น เสดวยราชย์ จนไ้รับตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีก็ไ้ ท่านยังกล่าวแก่ข้าพเจ้าหลาย ครั้งว่า ข้าพเจ้ามีความมุ่งหมายจะช่วยเหลือประชาชนให้พ้นความทุกข์ และช่วยบ้าน เมืองให้พ้นความทุกข์เอาประโยชน์เป็นส่วนบุคคลแล้วก็จะช่วยข้าพเจ้าให้มีความสุข และถวายพระเจ้าทำการสำเร็จ ชื่อข้าพเจ้าก็จะเป็นที่ยูกของต่อไปชั่วกาลนาน ท่าน เล่าให้ข้าพเจ้าทราบถึงความบกพร่องต่างๆ โดยไม่ได้อับอาย และบางครั้งก็ พูดอย่างโกรธเกรี้ยว ทั่วไปภายหน้าถ้าปรากฏว่าท่านมีใจจริงอย่างพูด ก็ควรยก ของไ้ถวายท่านเป็นคนรักบ้านเมือง ผู้มีใจดีเลิศและฉลาดเฉียบแหลมที่สุดคนหนึ่ง ที่ จะหาไ้ในประเทศตะวันออก ท่านไม่เป็นคนตระหนี่ในเรื่องการเงิน ท่านกล่าวว่า เงินทำให้รอนใจ จึงใช้สอยเสียอย่างสุรุ่ยสุร่าย ท่านได้อธิบายให้ข้าพเจ้าทราบถึง ความยากลำบากทั้งหมดในฐานะของท่าน แม้นความลำบากเกี่ยวกับผู้ที่อยู่ในครอบครัว เดียวกันก็ไ้ไม่ปกปิด การที่ประเทศสยามมีเรือค้าขายเป็นอันมากนั้นก็เพราะท่าน ผู้...

จากบันทึกของเซอร์ จอห์น เบาริง อาจสรุปลักษณะ นิสัย ดังนี้ และ บทบาทของสมเด็จพระบรมมหาศรีสุริยวงศ์ แต่ครั้งยังเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ในสายตาของเบาริงไ้ดังนี้

๑. มีความขยันขันแข็งในการทำงานอย่างจริงจังทั้งกลางวันและกลางคืน
๒. มีความฉลาดเฉียบแหลมเห็นการณ์ไกล มีความกระตือรือร้นในการศึกษา เล่าเรียน รู้จักการปรับตัวไ้ดี
๓. มีกริยาอัธยาศัยแบบผู้ดี (อย่างชาวตะวันตก) รู้จักพูดพอเหมาะแก่กาละ เทศะ ชอบสมาคมจนเป็นที่รู้จักกันในหมู่ชาวตะวันตก ใจกว้าง เปิดเผย และสุรุ่ยสุร่าย
๔. แม้นเป็นผู้อยู่ในตระกูลสูงศักดิ์มีอำนาจและอิทธิพลมากถึงขั้นสนับสนุนผู้จะเป็นพระมหากษัตริย์ไ้ แต่ก็มีความมุ่งมั่นที่จะช่วยเหลือประชาชนให้มีความเป็นอยู่ดีขึ้น

๑Sir John Bowring. "The Kingdom and the People...", Vol. II, p. 304.

มีความรักชาติบ้านเมือง

๕. เป็นผู้มีบทบาทสำคัญที่สุดที่ทำให้การเจรจาสำเร็จลงด้วยดี

อย่างไรก็ดีแม้เบาริง ไม่นับใจว่าเจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์เป็นคนจริงใจหรือไม่ เพราะได้พบปะกันในช่วงระยะเวลาอันสั้น แต่กระนั้นก็ตามเบาริงอดชื่นชมในความฉลาดเฉลียวเห็นการณ์ไกล ความขยันขันแข็ง และความมีอิทธิพลที่ดีของท่านไม่ได้ จากข้อสรุปเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ในสายตาของเบาริงเช่นนี้ จะเห็นว่าตรงกับความคิดเห็นของหมอบรัดเลย์ และการวิเคราะห์เกี่ยวกับพฤติกรรมและลักษณะนิสัยของท่านที่ได้ทำไว้ในบทก่อน ๆ คำนึงจึงกล่าวได้ว่าลักษณะนิสัย *คุณงามความดี* และบทบาทของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ น่าจะเป็นจริงตามนั้นเป็นส่วนใหญ่

ในการเจรจาครั้งนั้นกรมหลวงวงศาธิราชสนิทกับเจ้าพระยาอนุชาธิบดีราชกรมท่าก็คงเป็นฝ่ายสนับสนุนเจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์ เพราะนอกจากมี *นโยบายที่ร่วมกัน* และระสนิยมเป็นแนวเดียวกันแล้ว ยังมีนิสัยที่มักคล้อยตามเจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์ด้วย ในที่สุดได้มีการลงนามในสนธิสัญญาฉบับใหม่ระหว่างไทยกับอังกฤษเมื่อวันที่ ๑๘ เมษายน พ.ศ. ๒๓๔๘ มีใจความรวมทั้งสิ้น ๒๑ ข้อ แยกออกเป็นสัญญาทางการเมือง ๑๒ ข้อ สัญญาว่าด้วยกฎหมาย ๖ ข้อ และพิกัดสินค้าอีก ๓ ข้อ^๒

สนธิสัญญาเบาริงมีผลให้อังกฤษเข้ามาตั้งสถานกงสุลประจำกรุงเทพฯ เพื่อดูแลการค้าขายของอังกฤษซึ่งได้รับเสรีภาพมากขึ้น ในขณะที่เดียวกันชาวอังกฤษและคนในบังคับก็ได้รับสิทธิสภาพนอกอาณาเขตจากรัฐบาลไทยด้วย นอกจากนี้ไทยยังต้องยอมเก็บภาษีร้อยละสาม คือไม่เก็บภาษีสินค้าขาเข้าของอังกฤษเกินร้อยละ ๓ ด้วย ที่สำคัญคือสนธิสัญญานี้ไม่มีกำหนดระยะเวลาสิ้นสุดของสนธิสัญญา จะเห็นได้ว่าไทยเป็นฝ่ายเสียเปรียบ

^๑Nion Sanidvong, "The Development of Siam's Relation...", pp. 234 -- 235.

^๒เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชนิพนธ์พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ หน้า ๖๖ - ๖๗.

จากการทำสนธิสัญญานี้มาก แต่ไทยจำต้องยอมทำสนธิสัญญาคงกล่าว ก็ด้วยจุดประสงค์สำคัญ คือเพื่อรักษาเอกราช มีอำนาจอธิปไตยในการปกครองภายในของตนเองโดยฝรั่งไม่เข้ามาเกี่ยวข้อง ถ้าไทยไม่ยอมโอนอธิปไตยตามคำเรียกร้องของอังกฤษแล้ว อาจถูกอังกฤษ ไซกำลังบีบบังคับเช่นเดียวกับที่หากับประเทศอื่น ๆ ได้มาแล้ว

หลังจากนั้นไทยได้ดำเนินการทำสนธิสัญญากับประเทศต่าง ๆ ในยุโรปและอเมริกาที่ส่งทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี เป็นไปในรูปแบบเดียวกับสนธิสัญญาเบาริง ทั้งนี้อาจเป็นไปตามนโยบายถ่วงดุลอำนาจเพื่อไม่ให้ชาติหนึ่งชาติใดเข้ามามีอำนาจในเมืองไทยมากกว่าชาติอื่น ๆ ในการทำสนธิสัญญาแต่ละครั้งสมเด็จพระยา เป็นผู้มีส่วนสำคัญในการต้อนรับทูตตลอดจนการให้คำปรึกษาและเจรจาทำสนธิสัญญา ดังนั้น เรื่องการทำสนธิสัญญากับประเทศตะวันตกยอมเป็นขึ้น ⁴ตามความเห็นและบทบาทของสมเด็จพระยา ในการตระหนักและระวังภัยจากการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกได้เป็นอย่างดี

ข. ความสัมพันธ์กับเขมรและจีน

เขมร เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่แสดงถึงบทบาทและ ⁴นโยบาย ทางการเมืองของสมเด็จพระยา อย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือใน พ.ศ. ๒๔๐๔ องค์พระนโรดม เจ้าเขมร เข้ามายังกรุงเทพฯ เพราะต้องการให้ไทยช่วยให้เป็นเจ้าแผ่นดินเขมร เนื่องจากประชาชนเขมรนิยมองค์พระมหากษัตริย์ไทยในกรุงเก่า พระอนุชามากกว่า รัชกาลที่ ๔ ทรงรอนจกกระทิงสมเด็จพระยา กลับมาจากราชการที่สิงคโปร์แล้ว จึงได้ทรงหยิบยกปัญหาเรื่องนี้เข้ามาพิจารณาในที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดี^๑

ที่ประชุมซึ่งมีสมเด็จพระยา เป็นหัวหน้าเสนาบดีได้เสนอความเห็นว่าจะให้องค์พระมหากษัตริย์ไทยเป็นเจ้าแผ่นดินเขมรก็จะไม่ยากในพระมหากรุณาธิคุณด้วยถือว่าราชานูญนิยมนักใคร่จึงใดเป็นพระเจ้าแผ่นดินกรุงกัมพูชา ถ้าจะยกองค์พระนโรดมขึ้น

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐ - ๑๓๑.

เป็นใหญ่ คงจะสำคัญในพระมหากษัตริย์คุณมากกว่า เพราะไม่มีผู้ใดมีถือ ต้องหนีมาพึ่งพระบารมีจนได้เป็นเจ้าเมือง เมื่อออกไปโคตรองเมืองเขมรก็จะระลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณด้วยเหตุนี้จึงคิดว่าจะตั้งองค์พระหริราชฯ รัชกาลที่ ๔ ทรงเห็นชอบด้วย จึงโปรดฯ ให้จัดตั้งองค์พระนโรดมฯ ออกไปครองเมืองเขมร ปรากฏว่าฝรั่งเศสซึ่งมีอิทธิพลในญวนและกำลังแผ่อิทธิพลเข้ามาในเขมรได้อ้างสิทธิของญวนเหนือเขมร โดยการส่งผู้แทนเขามารวมอภิเษกองค์พระนโรดมให้เป็นผู้ครองเมืองเขมร เป็นการแสดงอำนาจของฝรั่งเศสซึ่งไทยจำต้องยอม เพราะตระหนักถึงแสนยานุภาพของฝรั่งเศส

จะเห็นได้ว่านโยบายของที่ประชุมเสนาบดีในการตั้งเจ้ากรุงกัมพูชาครั้งนี้คล้ายคลึงกับนโยบายของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ในการเลือกสนับสนุนเจ้าฟ้างุ้มกุญขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ครั้งวิเคราะห์ไว้ในบทที่แล้ว เป็นไปโดยที่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เป็นผู้กำหนดนโยบายนี้ขึ้นเพราะท่านมี "เสียงใหญ่" อยู่ในขณะนั้น นโยบายนี้ในทั้งสองกรณีจึงน่าจะสะท้อนให้เห็นแนวความคิดทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ในการเลือกสนับสนุนบุคคลที่จะทรงรู้สึกเป็นหนี้บุญคุณของตน แต่ในขณะเดียวกันต้องเหมาะสมกับสภาพการณ์ด้วย โดยการพิจารณาเรื่องความสามารถเป็นอันดับรอง ทั้งนี้เพื่อคงไว้และเพิ่มพูนซึ่งอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองของตนต่อไป

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๐๘ นายโอบาเวต (Aubaret) กงสุลฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ ได้พยายามเปิดการเจรจากับสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ และเพื่อให้การเจรจาสะดวกขึ้น ฝรั่งเศสได้ส่งเรือรบเข้ามาในน่านน้ำเจ้าพระยา เป็นผลให้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จำต้องยอมลงนามในสัญญาฉบับวันที่ ๑๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๘ ยอมรับให้เขมรถูกเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศส ทั้งนี้เพราะสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ พิจารณาเห็นว่าเขมรจะเป็นชนวนให้เกิดปัญหาขัดแย้งกับฝรั่งเศสไม่มีที่สิ้นสุด ไทยมีกำลังน้อยก็จะต้องถูกฝรั่งเศสบังคับยากที่จะขัดขึ้น คาวีก็จะเห็นใจจากขอความที่ท่านชี้แจงไปยังพระยาสยามธูรพาหะ กงสุลไทยประจำกรุงลอนดอนว่า

...คนฝรั่งเศสทำอะไรก็เอาอำนาจเขามาข่มเอาดังนี้ ครั้นจะวาทว่าโต้แย้งก็จะ
เป็นความลำบากที่ยาวไป จึงโดยอมทุกข์อากริแมน ถอนหนังสือสัญญาเก่าเสีย แต่ ณ
วันที่ ๑๔ เดือนพฤษภาคมแล้ว ความที่ปล่อยให้เมืองเขมรเสียนั้น เพราะเห็นว่าจะ
รักษายากจะต้องเป็นความเกี่ยวของกับฝรั่งเศสต่อไป เมืองไทยมีอำนาจน้อยอยู่ไม่
ขึ้น มีแต่จะพ่ายแพ้ทุกคราวไป...

อย่างไรก็ดี รัฐบาลฝรั่งเศสไม่ยอมให้สัตยาบันสัญญาฉบับดังกล่าว เพราะ
ฝรั่งเศสไม่พอใจข้อความในสัญญาข้อ ๔ ซึ่งทำให้เข้าใจได้ว่า^๒

ประการแรก ฝรั่งเศสยอมรับความเป็นเจ้าอธิราชของไทยเหนือลาวซึ่งจะ
ทำให้ฝรั่งเศสขยายอิทธิพลในลาวได้มากขึ้น ฝรั่งเศสเห็นว่าเพื่อประโยชน์ของฝรั่งเศส
เองก็ไม่ควรจะระบุงลาวเลย

ประการที่สอง ฝรั่งเศสยอมรับรู้อย่างไม่มีเงื่อนไขเลยว่า พระตะบอง
เสียมราฐเป็นของไทย ซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสเห็นว่าควรจะวางเงื่อนไขไว้เป็นเครื่องมือ
ต่อรองเพื่อผลประโยชน์ของฝรั่งเศสที่จะเข้าปกครองเมืองทั้งสองนี้ต่อไป

ต่อมาแม้ว่ารัฐบาลฝรั่งเศสจะไต่ถามทราบข้อเท็จจริงจากการสำรวจของ
ฝรั่งเศสเองเกี่ยวกับสิทธิในพระตะบอง, เสียมราฐ และสิทธิในลาวว่าเป็นของไทยโดย
แท้จริงก็ตาม ฝรั่งเศสก็มีได้หยุดยั้งที่จะให้ออบาเรต์ไปขยายแสดงอำนาจมาที่ใหญ่ชุมชน
ไทยต่าง ๆ นานา เพื่อมิให้ไทยยินยอมแก้ไขข้อความในสัญญาข้อ ๔ เสียใหม่ให้เป็นไป
ตามที่ฝรั่งเศสต้องการ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เห็นว่าข้อเสนอนี้ใหม่ในข้อที่ ๔ ของฝรั่งเศส
จะทำให้สัญญาจากมายิ่งขึ้นจึงตอบออบาเรต์ว่า

^๑ก.จ.ช., เอกสารรัชกาลที่ ๕, ม๔๑/๑ เรื่องราชการเมืองเขมรว่าด้วย
สัญญาชั้นเก่า รศ. ๔๔.

^๒ระยัมศรี กาญจนวงศ์, "บทบาทของเจ้าเมืองพระตะบองในสมัยกรุง
รัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๓๓ - ๒๔๔๕)", วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขา
วิชาประวัติศาสตร์ เอเซียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. ๒๕๒๒, หน้า ๑๐๒.

...ขอ ๔ อย่างใหม่ท่านเขียนมาในฉบับวันที่ ๑ และเขียนมาในคูเทียบฉบับที่ ๒ ว่า เมืองบูบองและนครเสียมราฐ สองเมืองซึ่งเป็นเมืองติดกันกับเมืองเขมร สองเมืองนี้คงถือว่เป็นเมืองของไทย คอเวอนแพนศฝรั่งเศสของยอมดั่งนี้ ภายหลังจะทำเขตแดนแห่งสองเมืองนี้ เพื่อเขมรจะได้อยู่ในความบริบูรณ์อัตราต่อไป... ก็ในขอ ๔ อย่างใหม่ที่ท่านเขียนมาแล้วไทยก็ซื้อเมืองลาวออกเสีย ก็เป็นที่ให้เกิดความรำพึงอย่างหนึ่งว่าทางเมืองสมบุกสมบูรณ์ของเขมร ทั่วกับเมืองเชียงแตง ลาวขึ้นไทยนั้นในสัญญาไทยก็เสียก็เป็นเปิดช่อง เพื่อจะต้องรับความคักสินใหม่ยากไปภายหลัง หากเป็นอันแล้วควยสัญญาไม่ แลข้างปลายว่าภายหลังจะทำเขตแดนของสองเมืองนี้เพื่อเมืองเขมรจะได้อยู่ครบบริบูรณ์อัตรา ต่อไปดั่งนั้นทรงแปลความว่าเมืองสองเมืองนี้ เคียงวันฝากไทยไว้ก่อน นานไปภายหลังจะขอยกเอาไปเป็นของเขมรชาติที่เดียว...

จะเห็นได้ว่าฝรั่งเศสพยายามวางแง่เงื่อนเอาไว้เป็น ๒ ประการ ประการแรกคือ พระตะบอง เสียมราฐ ฝากไทยเอาไว้ก่อน ภายหลังฝรั่งเศสจะรวมเอาเป็นเขตแดนของเขมรตามเดิม ประการที่สองฝรั่งเศสไม่ยอมเอยถึงลาวในสัญญาเพื่อที่ฝรั่งเศสจะยึดครองลาวต่อไปในอนาคต ควยเหตุนี้สมเด็จพระเจ้าพระยา จึงทำการโต้แย้งโอบาเร่อย่างรุนแรง และได้ตอบปฏิเสธอย่างเป็นที่ทางการที่จะไม่ขอแก้ไขข้อความในสัญญาซึ่งทำให้โอบาเร่ต้งสุดฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ ไม่พอใจไทยเป็นอย่างยิ่งได้หาเรื่องทะเลาะวิวาททำโอหังวางโตหลายเรื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขอให้รัชกาลที่ ๔ ถอดถอนสมเด็จพระเจ้าพระยา ออกจากการเป็นผู้แทนเจรจากับฝรั่งเศส เพราะโอบาเร่เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าพระยา เป็น "กวางขวางคอและเป็นภัยต่อผลประโยชน์ของประเทศฝรั่งเศสในเรื่องทรนคณเป็นอันมาก"^๒ แต่รัชกาลที่ ๔ ไม่โปรดฯ ให้เป็นตามนั้น และไม่โปรดฯ ใ้โอบาเร่ก็เข้าเฝ้า จนกระทั่งวันหนึ่งขณะที่รัชกาลที่ ๔ กำลังเสด็จ

^๑ กองบรรณสาร, กต. แฟ้ม ๒.๒๕ หมวดสนธิสัญญา, การเจรจาทำสัญญาเขตแดนไทย-ฝรั่งเศส ศักราช ๒๔๐๘ (๑๘๖๕).

^๒ ขจร สุขพานิช, "หมอบรัดเลและมิชชันนารีอเมริกัน", ขอมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก, (พระนคร : โรงพิมพ์สมาคมนักวิจัยประวัติศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๘), หน้า ๑๒๘.

พระราชดำเป็นกลีบจากพระอารามหลวงจะเข้าพระบรมมหาราชวัง นายโอบาเรตต์จึงฉวยโอกาสยื่นข้อเสนอให้ถอดถอนสมเด็จพระยาฯ ออกจากกรรมการกำกับพระมณฑล ชำยยัง บังอาจกราบทูลว่า "ถ้ามิโปรดฯ ให้เป็นไปตามความประสงค์ของเขาแล้ว เกรงว่าสัมพันธไมตรีอันดีระหว่างสองประเทศอาจจากสะบั้นลงและสงครามอาจเกิดขึ้นได้เป็นแท้"^๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ มิได้ตรัสประการใด แต่ทรงไม่พอพระทัยต่อการกระทำของโอบาเรตต์เป็นอย่างมาก^๒

หมอบรัดเลย์ได้เปรียบเทียบการถอดถอนสมเด็จพระยาฯ ว่าเป็น "เหมือนกับการขอตัดแขนขาของรัฐบาลออก มีหน้าชำยยังเป็นการขอให้ลวกก็ลูกตาวาและอुकหูทั้งสองข้างของรัฐบาลแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรวมกันอีกด้วย"^๓

เพื่อขจัดปัญหาการโต้แย้งกันในกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งพระยาสุรวงศไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) บุตรชายคนโตของสมเด็จพระยาฯ เป็นราชทูตไปเฝ้าจักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ เพื่อขอเจรจาทำสัญญาใหม่ ในที่สุดมีการลงนามในสัญญาระหว่างไทยและฝรั่งเศสที่กรุงปารีสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐ ข้อ ๔ ในสัญญาระบุว่า

...เมืองพัทลุงและเมืองนครเสียมราฐคงอยู่เป็นของไทย เขตแดนสองเมืองนี้และเขตแดนเมืองอื่น ๆ ของไทย ซึ่งติดต่อกับเขตแดนของเขมรคงอยู่ตามสังเกตุกันในการบัดนี้จะต้องกำหนดโดยเร็ว ผู้ครองฝ่ายสยามและผู้ครองฝ่ายเขมรจะให้ขุนนางไปปักเขตแดนเป็นสำคัญ ทอหนาพร้อมกันขุนนางฝ่ายฝรั่งเศส ซึ่งเกาะเนอรูผู้สำเร็จราชการไซงอนจะไซไปปักเขตแดนตกลงกันแล้ว ขุนนางฝรั่งเศสจะทำแผนที่เป็นสำคัญโดยชื่อตรง...

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐.

^๒ เอกวิทย์ ณ ถลาง และอมร โสภณวิเชษฐวงศ์, การปรับศิว..., หน้า ๑๓๐.

^๓ ขจร สุขพานิช, "ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก", หน้า ๑๓๐.

^๔ จดหมายเทศรัชกาลที่ ๔, จ.ศ. ๑๒๒๔ เลขที่ ๑๕ สัญญาเรื่องสัญญาไทยกับเมืองฝรั่งเศส และสัญญาเรื่องสุรา.

หมายความว่าคณะทูตไทยสามารถเจรจาทำสัญญากับฝรั่งเศสได้ตามพระราชประสงค์ คือพระตะบอง เสียมราฐ ยังเป็นเมืองในพระราชอาณาเขตต่อมาอีกจนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงได้ยกให้ฝรั่งเศสไป^๑

เหตุการณ์ความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสด้วยเรื่องเขมรเป็นการยืนยัน ฐานะทางการเมืองของสมเด็จพระยา เกี่ยวข้องกับเรื่องเขมรและญวน ซึ่งหากกับบิคาเห็นพ้องตรงกันมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ และแสดงให้เห็นว่านโยบายของท่านทั้งสองมีความถูกต้องในประเด็นที่ว่า เขมรจะทำให้ไทยต้องยุ่งยากและอาจต้องไปยุ่งเกี่ยวกับมหาอำนาจตะวันตก นอกจากนี้ยังชี้ให้เห็นความสำคัญอย่างยิ่งของสมเด็จพระยา ในฐานะผู้นำทางการเมืองตรงตามการเปรียบเทียบอย่างสมจริงของหมอบรัดเล

จีน ใน พ.ศ. ๒๔๐๖ จีนได้เตือนไทยให้จัดส่งเครื่องราชบรรณาการไป "จิมก่อง" ตามประเพณี เนื่องจากเหตุการณ์บ้านเมืองจีนเข้าสู่ภาวะปกติแล้ว รัชกาลที่ ๔ ได้ทรงปรึกษาเรื่องนี้กับพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดี พระเจ้านองยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และสมเด็จพระยา ได้เสนอความคิดเห็นว่า^๒ การที่จะส่งเครื่องราชบรรณาการไปจิมก่องจีนดังแต่ก่อนนั้นจะไม่คุ้มกับทุนที่ลงไป เพราะบัดนี้การค้าสำเภากับจีนซบเซาลง จีนเองก็ตกอยู่ใต้อิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตก แต่ถ้าไม่จิมก่องก็จะทำให้ลูกค้าจากเมืองไทยที่แต่งเรือไปค้าขายเมืองจีนร้องทุกข์ว่าขาดผลประโยชน์ หรือชาวจีนที่อยู่ในเมืองไทยเป็นจำนวนมากจะใช้เป็นข้ออ้างคิดการค้าเรีบทต่อไปได้ ด้วยเหตุนี้จึงขอให้อย่าเพิ่งตอบหนังสือเตือนของจีนแต่ให้ดำเนินการ

^๑ เพื่อแลกกับจังหวัดตราด และสิทธิสภาพนอกอาณาเขตบางส่วน

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔,

...ในเทพธิดาโกลีกราชเศรษฐีมีหนังสือไปถึงนายทางปูนกั้วมารสมูนี่ก็สิ้นแล้ว
เรือซึ่งจะเป็นผู้กองเรือกองซึ่งเคยโชยอยู่แต่ก่อนก็ไปเสียหมด ยังหาโคจัดแจงขึ้น
ไม่ การต่อไปภายหน้าจึงจะคิดจัดแจงเรือ ซึ่งควรจะให้พระราชาสน จึงคอย
พุดคึกอานกันต่อไป ว่าเลย ๆ กันอยู่เพียงเท่านี้ก็เห็นจะได้อยู่ จะจับเอาว่าจะไป
หุ้หรือมิไป จะเอาเป็นแน่ก็ไม่ได้ เมื่อมีหนังสือเตือนมาภายหลังจึงคอยหาเหตุพุด
ต่อไปอีก...

รัชกาลที่ ๔ ทรงเห็นด้วยกับข้อเสนอ จึงทรงงดไม่ส่งพระราชสาส์นและกอง
ไปยังเมืองจีน ดังนั้นการจิมก่องซึ่งไทยถือเป็นประเพณีที่ทำกับจีนมาเป็นเวลานาน จึง
ยุติลงด้วยการเสนอแนะของกรมหลวงวงศา และสมเด็จพระยา เป็นไปได้ว่า
บุคคลที่มีบทบาทแข็งขันในเรื่องนี้จะเป็นสมเด็จพระยา มากกว่ากรมหลวงวงศา
เพราะคงที่กล่าวแล้วว่าสมเด็จพระยา มีบุคลิกเข้มแข็งอย่างผู้นำจนกลายเป็น
"ข่ม" ผู้อื่นอยู่ในที่ ขณะที่กรมหลวงวงศา ทรงมีความสุภาพอ่อนโยนจนดูเหมือนทรง
อยู่ใต้อิทธิพลของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ข้อเสนอข้างต้นเป็นตัวอย่างแสดงให้เห็นความ
เป็นนักการเมือง นักการทูต และนักการค้าของสมเด็จพระยา คือ ก่อนจะทำอะไร
ก็พิจารณาโดยรอบคอบว่าผลประโยชน์ที่จะได้รับนั้นจะคุ้มค่ากับการลงทุนหรือไม่ เพียงไร
แล้วจึงทำ แต่การที่จะปฏิเสธไปอย่างเด็ดขาดทันทีที่เดิวนั้นยอมไม่เกิดผลดี จึงต้องใช้
วิธีชี้แจงเหตุผลที่น่าเชื่อถือได้ เป็นการผลักดันต่อรองเพื่อทำให้ไม่เกิดความขัดแย้งกับ
จีน ในขณะที่เดียวกับสมเด็จพระยา ก็ตระหนักถึงความเสื่อมอำนาจลงทุกทีของจีน
ดังนั้นเมื่อไทยไม่ "จิมก่อง" จีน จีนคงไม่สามารถจัดการอะไรกับไทยได้ซึ่งก็จะทำให้
ภาวะเรื่องนี้หมดไป นโยบายการติดต่อกับจีนแสดงให้เห็นแนวความคิดแบบนักการเมือง
เมืองที่ปรับตัวเข้ากับเหตุการณ์โดยคำนึงถึงผลประโยชน์ที่จะได้รับเป็นสำคัญ แต่ก็ทำ
ด้วยความประนีประนอมมากกว่าความรุนแรง เป็นตัวอย่างหนึ่งในหลาย ๆ ตัวอย่างที่
แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระยา เป็นผู้ตัดสินใจแก้ไขปัญหาของบ้านเมืองมากกว่า
เป็นผู้ตาม

๑ เรื่องเดียวกัน.

ค. การติดต่อสมาคมกับชาวตะวันตก และความสนใจในวิทยาการสมัยใหม่
สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ยังคงให้ความสนใจในการติดต่อสมาคมกับชาวตะวันตก และวิทยา
การสมัยใหม่ตั้งในสมัยรัชกาลที่ ๓ ชาวตะวันตกที่ทา ติดต่อสมาคมอยู่ควยอย่างสมา
เสมอคือ บรรดามิชชันนารีอเมริกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งหมอมาร์คเลสซึ่งมีความสนิทสนม
กับท่านมากถึงกับเมื่อโอบาเรตกราบทูลขอให้รัชกาลที่ ๔ ทรงปลดสมเด็จพระเจ้าพระยา
ออกจากเป็นผู้นายไทยเรื่องกับกับเขตแดนเมืองเขมร หมอมาร์คเลสได้เขียนบท
ความโจมตีโอบาเรตในขณะที่เดียวกันก็แสดงความสำคัญอย่างยิ่งของสมเด็จพระเจ้าพระยา
ต่อรัฐบาลไทยควย นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ยังได้ติดต่อสมาคมกับนายโทมัส
ยอร์ช นอกซ์ กงสุลเยเนราลอังกฤษประจำไทยอย่างสม่ำเสมอควย การได้ติดต่อ
สมาคมกับชาวตะวันตกเหล่านี้ทำให้ท่านทราบข่าวคราวเหตุการณ์ทางการเมืองระหว่าง
ประเทศ ความรู้รอบตัวอื่น ๆ ตลอดจนทำให้ท่านมีความคิดเห็นกว้างเป็นที่รู้จักดีในหมู่
ชาวต่างประเทศทั้งปวง กับทั้งเป็นการฝึกสนทนาภาษาอังกฤษไปในตัวควย

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้รู้จักกับนางแอนนา
เลียวโนเวนส์ (Anna Leonowens) ซึ่งเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. ๒๔๐๕^๑
เพื่อมาถวายการสอนภาษาอังกฤษและวิชาหนังสือแบบตะวันตกแก่บรรดาพระราชโอรส
และพระราชธิดาของรัชกาลที่ ๔ ท่านเป็นขุนนางไทยชั้นผู้ใหญ่คนแรกที่หม่อมแอนนา
ได้รู้จัก

อาจสรุปทัศนคติของหม่อมแอนนาต่อสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จากหนังสือเรื่อง
"The English Governess at the Siamese Court"^๒ ที่เธอแต่งเองได้
ดังนี้

^๑ อ. สนิทวงศ์ (แปล), แอนนากับพระเจ้ากรุงสยาม, หน้า ๔๐ - ๔๑.

^๒ Anna Leonowens, The English Governess at the Siamese Court. (London : Arthur Barker Ltd, 1954), pp. 11 - 19.

๑. การแต่งกายและรูปร่างลักษณะ เป็นสิ่งแรกที่แอนนาตั้งข้อสังเกต สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ไม่พิถีพิถันเรื่องการแต่งกาย มักถอดเสื้ออยู่เสมอโดยมีผ้าแพรสี แดงสกปรกห่อหุ้ม ทั่วอย่างหลวม ๆ มีรูปร่างท่าทางสง่าผ่าเผย ตัวทรง ร่างกาย แข็งแรง คอใหญ่และสั้น จมูกใหญ่ นัยน์ตาคมวาว ชอบเพ่งมองดูอะไรอย่างอยากรู อยากรู้

๒. ฐานะตำแหน่ง เป็นอัศวินหาเสนาบดี เป็นคนสำคัญที่สุดในราชอาณาจักรผู้สามารถบันดาลให้ความทุกข์ทั้งมวลของแอนนาหมดหรือผ่อนคลายเป็นได้

๓. ชีวิตความเป็นอยู่ มีความเป็นอยู่อย่างร่ำรวย คฤหาสน์ใหญ่โตงดงาม มีอาณาบริเวณกว้างขวางควยสวนดอกไม้บานาชนิด การประดับตกแต่งเป็นแบบผสมผสานระหว่างตะวันตกกับตะวันออกได้อย่างกลมกลืนและเป็นระเบียบ ชีวิตของท่าน แวดล้อมด้วยบริวาร เป็นจำนวนมากกว่าพันคนโดยมีภริยาเอกเป็นผู้ดูแลทุกสิ่งทุกอย่าง ในบ้าน ในขณะที่หม่อมแอนนาฯ จักสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ นั้น ท่านได้เลืกกับภริยาคนแรกของท่านคือก๊อแลนซึ่งมีบุตรชายด้วยกันคนหนึ่ง และเป็นบุตรชายคนเดียวของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ (คือพระเจ้าพระยาสุรวงศไวยวธิน-วร) แล้วท่านมีภริยาคนที่สองคือคุณหญิงฉันทน์เป็นภริยาหลวงและไม่มีบุตรเลย นอกจากนี้ท่านยังมีภริยาเอยอีกเป็นจำนวนมาก ซึ่งอยู่ในการดูแลของคุณหญิงฉันทน์ผู้มีอิทธิพลต่อหม่อมแอนนา และคุณจะมีอิทธิพลเหนือเจ้าคุณผู้สามีควย ดังข้อความว่า "แต่เท่ากับท่านเจ้าคุณก๊อแลนผู้ทำตัวเห็นทาง และชอบวางอำนาจไม่ยอมอ่อนขอให้ใคร คุณหญิงก็ดูเหมือนว่าจะมีอิทธิพลเหนือเจ้าคุณผู้สามีอย่างเงียบ ๆ"^๑ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ยังได้ให้การอุปถัมภ์ภ้องชายหญิงต่างมารดาอีกเป็นจำนวนมากควย

๔. นิสัยใจคอ เมื่อพบกันครั้งแรกสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มีความซาเย็น และชอบทำให้อึดใจ (คือแอนนาและบุตรชาย) ตกใจกลัว ชอบวางอำนาจ มีความอยากรู

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐.

อยากเห็น พุคจาเปิดแคย บางครั้งก็รู้สึกดีและเนยเมย ดังข้อความว่า "แล้วหากก็ ยืนอยู่ในหน้า เหมือนกับพระพุทธรูปที่ลี้ลับผู้สามารถจะมองเห็นและทราบสารพัดทุกสิ่ง"^๑

ในหนังสือของแอนนาหลายตอนได้แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระยา เป็นบุคคลที่แอนนาระลึกถึงและไปขอความช่วยเหลือทุกครั้งทีประสบความเดือดร้อน ภัยพิบัติต่าง ๆ และมักได้รับความช่วยเหลือจนเป็นที่พอใจแทบทุกครั้ง เป็นเพียงคนเดียวที่ช่วยแอนนาได้ เช่น เรื่องที่หักอกศัย เรื่องการเข้าเฝ้ารัชกาลที่ ๔ และการ ขอให้รัชกาลที่ ๔ ทรงคลายตามในบางสิ่งบางอย่าง เรื่องการถูกผู้อื่นรังแก ท่านได้ แสดงความยุติธรรมให้เห็นเมื่อตัดสินคดีซึ่งเกิดขึ้นกับคนใจของแอนนาและความขัดแย้ง ระหว่างแอนนาเองกับลามซึ่งมีศักดิ์เป็นน้องชายของท่านโดยไม่เข้าข้างคนของท่านเลย ลักษณะนิสัยของท่านจะเห็นได้เด่นชัดจากข้อความต่อไปนี้

...ทางที่ดีที่สุดหลอนจะต้องไปพบกับเจ้าคุณกลาโหมโดยเร็ว ... ยิ่งรู้จักท่าน มาก แอนนาก็ยิ่งรู้ว่าท่านเป็นคนที่เข้าใจโดยทุกชั้นทุกที แต่หลอนรู้สึกว่าคุณมี อำนาจในราชอาณาจักร เห็นได้ดั่งแจ่มชัดว่าผู้ที่มาทำการติดต่อกับท่านทั้งรัก และเกรงกลัวท่าน สาเหตุแห่งความกลัวนี้ หลอนรู้สึกได้เองโดยสัญชาตญาณ ในครั้งแรกที่โคพบท่านบนเรือ ท่านมีอำนาจบางอย่างซ่อนอยู่ในตัว สาเหตุที่ ทำให้ใคร ๆ รักและเกรงกลัวท่านนั้น แอนนาไม่สามารถจะคาดคะเน นอกจาก จะได้ยินว่า ท่านเป็นผู้รักความยุติธรรม เจ้าพระยาคุณกลาโหมมีชื่อเสียงว่าเป็น ผู้ทรงไว้ซึ่งความยุติธรรมอย่างเด็ดขาด และไม่เป็นผู้มีอารมณ์รุนแรง

...เจ้าพระยาคุณกลาโหมเป็นผู้มีความอดทนและชอบแสดงความเป็นมิตรต่อทุก ๆ คนอยู่ตลอดเวลา คุณเหมือนท่านจะทราบว่าความสมมติเหล่านี้ได้ทำให้ท่านเป็นผู้มี อำนาจ แอนนารู้สึกว่าเจ้าพระยาคุณกลาโหมเป็นผู้มีอำนาจอย่างแปลกประหลาด ตั้งแต่เดือนแรกที่แอนนามาอยู่ในประเทศสยาม หลอนก็ได้เห็นวาทะพิธีและ เกียรติยศของท่านเจ้าคุณกลาโหมได้แผ่ไปทั่วราชอาณาจักรอันกว้างใหญ่ ทุก ๆ สัปดาห์และเกือบจะทุก ๆ วันมีพวกข้าราชการต่างจังหวัดที่อยู่ไกล ๆ มาเยี่ยม เยียนท่านมีใ้คว่างเวณ ยิ่งนานวันแอนนาก็ยิ่งรู้สึกสนใจที่ได้เห็นชาวไทยแสดงความ เคารพเคารพท่านเจ้าคุณกลาโหม และได้ยินถ้อยคำซึ่งชาวยุโรปที่หลอนได้พบกล่าว สรรเสริญเป็นยอท่าน...^๒

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๒ - ๑๕๓.

นอกจากนี้ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ยังสนับสนุนบุคคลในครอบครัวให้ได้รับการศึกษาเล่าเรียนแบบตะวันตกด้วย กล่าวคือในระหว่างที่แอนนากำลังรอการเรียกตัวให้เข้าไปสอนในวังอยู่นั้น เธอรู้สึกเหงาและอยากสอนหนังสือ โศกขอให้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ช่วยแก้ปัญหาให้ ท่านจึงให้แอนนาสอนเด็ก ๆ ในบ้านของท่านไปพลาง ๆ ก่อน เด็กเหล่านั้นประกอบไปด้วยเด็กผู้ชาย ๑๐ คน เด็กผู้หญิง ๑ คน ซึ่งมีกริยามารยาทอ่อนน้อมเอาใจใส่ต่อการเรียน และเป็นเด็กที่น่าสนใจ

...โรงเรียนแห่งแรกของลอนในประเทศสยาม....เด็ก ๆ เหล่านั้นโดยมากเป็นน้องท่างมารดาหรือหลานชายของท่านเจ้าคุณกลาโหม มีสองสามคนที่เป็นคนรับใช้ในบ้าน แต่ที่เลือกให้มาเรียนก็เพราะมีท่าทางเฉลียวฉลาด และมีสติปัญญาดี เด็กหญิงเล็ก ๆ นั้นเป็นน้องท่างมารดาของท่านเจ้าคุณกลาโหม แอนนาเริ่มทำงานของลอนด้วยความรู้สึกชอบคุณ...

ข้อความนี้ชี้ให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ยังคงยอมรับความรู้แบบตะวันตกดั้งเดิมโดยไม่เพียงแต่สนใจเอง แต่ยังสนับสนุนกระตุ้นให้คนรุ่นเยาว์สนใจต่อไปด้วย โดยเฉพาะน้อง ๆ และหลานของท่าน (ไม่ปรากฏว่าท่านมีลูกเล็ก ๆ ท่านมีลูกน้อยมากเท่าที่ปรากฏชื่อเห็นเด่นชัดมี ๒ คนดังที่กล่าวมาแล้วในตอนต้นของบทนี้) นอกจากนี้ยังแสดงถึงการให้เสรีภาพทางการศึกษาลงไปสู่เด็กรับใช้ในบ้านผู้มีวิแววว่ามีความสามารถด้วย

ตัวอย่างนี้ประกอบกับตัวอย่างอื่น ๆ ที่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ช่วยหม่อมแอนนาในการแก้ไขปัญหาแสดงความสามารถของการเป็นนักแก้ไขปัญหาคา และความกล้าตัดสินใจของท่านซึ่งเป็นคุณสมบัติสำคัญยิ่งประการหนึ่งของการเป็นผู้นำทางการเมืองกับทั้งสะท้อนให้เห็นถึงอำนาจและอิทธิพลของท่านในขณะนั้นด้วย

นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ยังคงสนใจการต่อเรือแบบตะวันตกเหมือนเดิมแต่ได้มีการปรับปรุงให้ทันสมัยขึ้น ประกอบกับรัชกาลที่ ๔ เองก็ทรงสนพระทัย

เรื่องนี้เหมือนกัน ทรงมีพระราชดำริว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ไม่มีเรือกลไฟ มีแต่เรือกำปั่นใบ มาในรัชสมัยของพระองค์ท่านเมืองเจริญและสมบูรณขึ้นพอจะสร้างเรือรบกลไฟไว้สำหรับพระนคร และไอลาคตะวันออก เป็นพระเกียรติยศบางจึงโปรดฯ ให้สมเด็จพระยา สมเด็จพระเจ้ากรุงกลไฟเข้ามาต่อเป็นเรือพระที่นั่ง ย่อม ๆ ล่องคู่ออน เสร็จแล้วพระราชทานชื่อเรือว่า สยามอรุณพหล ปรากฏว่าใช้การได้ดี จึงโปรดฯ ให้ต่อเรือพระที่นั่งกลไฟขึ้นอีกหลายลำ

ต่อมาสมเด็จพระยา ยังได้ต่อเรืออรรคราทรเวศขึ้นเป็นเรือพระที่นั่ง ทดลองใช้เป็นครั้งแรกโดยเดินทางไปยังหัวเมืองปักษ์ใต้ใน พ.ศ. ๒๔๐๖ ปรากฏว่าเป็นที่พอพระทัยของรัชกาลที่ ๔ มาก ได้ทรงใช้เรือพระที่นั่งนี้ต่อมาอีกหลายครั้งในการเสด็จประพาสตามหัวเมือง

นอกจากมีเรือกลไฟพระที่นั่งสำหรับองค์พระมหากษัตริย์แล้ว เจ้านายและขุนนางชั้นผู้ใหญ่อีกเพียงไม่กี่คนที่มีเรือกลไฟส่วนตัว ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ทรงมีสามลำ กรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงมีสองลำ พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นวิฆเนศวรทรงมีหนึ่งลำ สมเด็จพระยา ขณะเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สมพระกลาโหมมีสามลำ และพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์มีสองลำ ในจำนวนนี้จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระยา มีจำนวนเรือกลไฟเท่ากับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ซึ่งเปรียบเสมือนองค์พระมหากษัตริย์ นาคิดว่าการเป็นเจ้าของเรือกลไฟซึ่งเป็นของสมัยใหม่หายาก และราคาสูงในสมัยนั้นย่อมแสดงถึงผู้มีอิทธิพลและอำนาจทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจของผู้นั้น การที่สมเด็จพระยา มีจำนวนเรือกลไฟมากเท่านี้ย่อมแสดงว่าอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจของท่านอยู่ในระดับสูงทีเดียว

สรุปได้ว่า ในด้านการต่างประเทศสมเด็จพระยา ยังคงมีบทบาทและตำแหน่งการ

เดิม คือ การตระหนักถึงภัยจากการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก แต่ท่านไม่ได้ "วิ่งหนี" ภัยนั้นกลับหันหน้าเข้าหาและแก้ไขปัญหาโดยวิธีการประนีประนอมผ่อนปรน ดังจะเห็นได้จากการเจรจาตกลงยอมทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ขณะเดียวกันก็ดำเนิน

นโยบายในลักษณะวางกลยุทธ์อำนาจกับประเทศต่าง ๆ ควบคู่กับบุคคลสำคัญซึ่งมีส่วนอย่างมากในสงครามคือ กษัตริย์และกษัตริย์ คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แต่บุคคลที่ทั้งคิดและลงมือปฏิบัติ คือ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ นอกจากนี้เรื่องราวความสัมพันธ์กับเขมรและจีน แสดงให้เห็นความเป็นนักการเมืองแบบนักปฏิบัตินิยม (Pragmatic elite) ของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ อีกเช่นกัน แต่ขณะเดียวกันก็แสดงความเข้มแข็งเด็ดขาด จนทำให้นายโอบาเรตองสูงสุดฝรั่งเศสรู้สึกว่าเป็น "กางขวางคดเขี้ยวใหญ่" จนต้องกำจัดออกไป อย่างไรก็ตามบทบาททางการเมืองที่ท่านแสดงออกมาในคานการต่างประเทศ ย่อมแสดงให้เห็นว่าท่านคำนึงถึงผลประโยชน์ของชาติบ้านเมืองเป็นสำคัญ ในระหว่างเวลาเหล่านี้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ยังคงมีความคิดในการยอมรับวิทยาการแบบตะวันตกและการเรียนรู้ เหตุการณ์รอบตัวควบคู่กับการคบหาสมาคมกับชาวตะวันตก รวมทั้งการให้ความช่วยเหลือบุคคลเหล่านั้นด้วย

๒. การทำนุบำรุงบ้านเมือง และการแสวงหาผลประโยชน์

อาจแบ่งออกได้ดังนี้

- ก. การแก้ไขปัญหาเรื่องจีนตัวเหี้ย
- ข. การคมนาคมการก่อสร้างและการป้องกันประเทศ
- ค. การส่งเสริมวรรณกรรม
- ก. การแก้ไขปัญหาเรื่องจีนตัวเหี้ย รัชกาลที่ ๔ ได้ทรงแก้ไขปัญหานี้

ตัวเหี้ยตั้งแต่เมื่อเริ่มครองราชย์โดยทรงปรึกษากับเสนาบดี โดยเฉพาะสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งเคยมีบทบาทสำคัญในการปราบปรามพวกตัวเหี้ยมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ วิธีแก้ไขมี ๒ ประการ คือ

ประการแรก เนื่องจากแม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ ๓ จะได้มีการจับกุมการค้าขายและสูบฝิ่นอย่างกวาดล้าง แต่ก็ยังมีการลักลอบค้าขายฝิ่นอยู่เสมอ เป็นเหตุให้เกิดตัวเหี้ยรบพุ่งฆ่าฟันกันหลายครั้ง ประกอบกับรัฐบาลตราว่าสนธิสัญญาที่อังกฤษจะขอแก้ไขกับไทยนั้นจะขอให้ไทยเปิดให้มีการกาดฝิ่นได้ ควบคู่ที่จะต้องถูกบีบให้มีการซื้อขายฝิ่น รัฐบาลจึงหาเสียเองโดยใช้นโยบายตั้งภาษีฝิ่นผูกขาด ก็ให้เฉพาะ

รัฐบาลเป็นผู้ดำเนินการซื้อดินเข้ามาถมชายเอากำไร อนุญาตให้คนจีนซื้อดินสูบไคตาม
 ขอบใจ แต่ห้ามคนไทยสูบดิน สำหรับเรื่องนี้ต่อมารัฐบาลให้มีการประมูลเจ้าภาษีดิน
 ขึ้นเพื่อเป็นตัวแทนรัฐบาลในการจัดการเรื่องดิน แล้วส่งผลประโยชน์ให้แกรัฐบาลอีก
 ทอดหนึ่ง

ประการที่สอง เนื่องจากพวกคนจีนที่ไปทำสวนหรือค้าขายอยู่ตามหัวเมือง
 มักถูกพวกจีนเจ้าภาษีเบียดเบียนในการเก็บภาษีอากร และยังถูกคนพื้นเมืองรังแกจน
 ได้รับความเดือดร้อน จึงมักหันไปพึ่งจีนตัวเหี้ยทำให้พวกจีนตัวเหี้ยเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ
 ทางกรมจึงแก้ไขโดยให้เสนาบดีเลือกหาชาวจีนที่ตั้งตัวได้เป็นหลักฐาน และเป็นคนซื่อ
 ตรงมีกนobbyถือมาก ตั้งเป็นตำแหน่งปลัดจีนขึ้นในกรมการตามหัวเมืองที่มีชาวจีนมากเพื่อ
 ช่วยอุปการะและนำความทุกข์ร้อนของชาวจีนขึ้นเสนอต่อรัฐบาล

จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระยา และเจ้าพระยาพิภกรวงศ์ไชยบทเรียน
 จากอดีตมาเป็นเครื่องช่วยในการแก้ไขปัญหาวินิจฉัย ประกอบกับการคาดการณ์ล่วงหน้า
 ของรัชกาลที่ ๔ กับเสนาบดีทั้งสองเกี่ยวกับสนธิสัญญาที่จะลงทำกับอังกฤษ เรื่องการเปิด
 ให้มีการค้าในในเมืองไทย จึงทำให้ต้องเปลี่ยนแปลงนโยบายจากวิธีปราบปรามอย่าง
 รุนแรงเด็ดขาดดังในสมัยรัชกาลที่ ๓ มาเป็นวิธีการละมุนละม่อม เป็นการปรับตัวให้
 เข้ากับสถานการณ์ ส่วนวิธีการที่สองนั้นเป็นวิธีที่รัฐบาลไทยใช้กับชาวต่างประเทศใน
 เมืองไทยมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว คือให้พวกชาวต่างชาตินั้นปกครองกับเองขึ้นกับรัฐบาล
 อีกทีหนึ่ง ปรากฏผลจากการแก้ไข คือ ทำให้ปัญหาเรื่องจีนตัวเหี้ยสงบลงได้ชั่วระยะ
 เวลาหนึ่ง นอกจากนี้ผลกระทบที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่งที่รัฐบาลเปลี่ยนนโยบายให้
 มีการค้าในไคนั้น คือ ทำให้ภาษีเงินกลายเป็นรายได้ของรัฐบาล

ปรากฏว่าหลังการทำสนธิสัญญาเบาริงแล้ว ภาษีเงินมีแนวโน้มสูงขึ้นเป็นลำดับ
 มีผู้ศึกษาเรื่องนี้และสรุปว่า ภาษีเงินเป็นรายได้อันดับที่ ๕ คิดเป็นอัตราร้อยละ ๑.๔๘

ของรายได้ทั้งหมดของรัฐบาล^๑ ทั้งนี้เนื่องจากคนจีนนิยมสู้กันมาก เพราะนอกจากจะทำให้เกิดกำลังวังชาในการทำงานซึ่งต้องใช้แรงมากแล้วยังเป็นยาเสพติดที่ยากจะเลิกด้วย ดังนั้นไม่เป็นที่สงสัยเลยว่าเจ้าภาษีเงินจะร่ำรวยเพียงใด เพราะรัฐบาลไม่ทราบถึงรายได้แท้จริงที่เจ้าภาษีจัดเก็บมาได้ รัฐบาลได้รับแต่เพียงเงินที่เจ้าภาษีไต่ทำสัญญาไว้ว่าจะส่งรายได้ให้รัฐบาลปีละเท่าไร รัฐบาลไม่มีทางตรวจสอบรายได้ที่แท้จริงของเจ้าภาษีได้เลย นอกจากนี้บุคคลที่จะมั่งคั่งร่ำรวยตามมาก็คือผู้ที่เจ้าภาษี "ขึ้น" อยู่ด้วย ทั้งนี้เพราะตามระบบการคลังของไทยขณะนั้น เงินที่เจ้าภาษีประมูลได้จะถูกส่งไปยังกรมกองต่าง ๆ ที่ระบุไว้ในข้อตกลง เรียกว่า "เงินขึ้น" แต่ละหน่วยงานสามารถเอาเงินไปใช้ได้เลย โดยรัฐบาลไม่มีโอกาสทราบจำนวนรายได้ที่จัดเก็บมาได้ทั้งหมด^๒ ดังนั้นเจ้ากรมที่เจ้าภาษีขึ้นอยู่ก็สามารถจัดสรรเงินไปได้ตามความพอใจของตน ปรากฏว่าสมเด็จพระยา และพวกพ้องโดยเฉพาะพระยาสุรวงศไวยวัฒน์บุตรชายคนโตของท่านมีเจ้าภาษีขึ้นด้วยเป็นจำนวนมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษีเงินและภาษีสุรา ดังนั้นเป็นที่แน่นอนว่าท่านย่อมมั่งคั่งร่ำรวยอย่างมหาศาล นอกเหนือจากที่มั่งคั่งอยู่แล้วโดยพื้นฐานของตระกูล ยิ่งกว่านั้นขุนนางที่เป็นเจ้ากรมบางกรมซึ่งเป็นพวกพ้องของท่านยังนำผลประโยชน์มาให้แก่ท่านแทนที่จะถวายพระมหากษัตริย์ (พระคลังข้างที่) ดังข้อความที่รัชกาลที่ ๕ ทรงปรารภไว้ว่า

^๑ สุภาภรณ์ จรัสพันธ์, ภาษีเงินกับนโยบายด้านการคลังของรัฐบาลไทย พ.ศ. ๒๓๖๓ - พ.ศ. ๒๔๖๘. (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๒) หน้า ๖๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑.

...แต่เดิมทีฉันมีเงินแค่รัชกาลที่ ๔ คือชาวต่างประเทศเอาสุราเมืองจีนเข้ามาขาย
 ไม่ยอมเสียภาษี ซึ่งเป็นเหตุให้แดงหลุดออกไปปารีสครั้งแรก ทำให้เงินอากรสุรา
 กรุงเทพฯ ซึ่งอยู่ในกระทรวงกระลาโหมลดมาก ในคลังมหาสมบัติ สุราหัวเมือง
 ก็ลดลงบ้างแต่ไม่สู้มากนัก ภายหลังสมเด็จพระยา (สมเด็จพระยา
 บรมมหาศรีสุริยวงศ์ ทรง มุนนาค - ผู้เขียน) ยกทำเป็นรัฐบาลก็ตั้งเงินพระคลัง
 ข้างที่หมก เป็นโคเท่าไรดังคลัง เงินขึ้นเจ้าชายก็พลอยขาดควยกันหมด ที่แท้เงิน
 คลังก็หาได้ส่งไม่ ผลประโยชน์สุราเกิดขึ้นเท่าใด ก็เป็นของพระยาสุรวงษ์มหา
 (เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ วร มุนนาค - ผู้เขียน) กรั้นเมื่อนายขุนธำหาวรา
 กรมณา ก็ยกเงิน (กานา - ผู้เขียน ๒๐๐๐ ชั่ง) ที่เคยเป็นพระคลังข้างที่ไป
 ให้สมเด็จพระยา...

ขอความนี้ยอมเป็นการยากให้เห็นถึงอำนาจและอิทธิพลอันเด่นชัดของ
 สมเด็จพระยา ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงกับสามารถตั้งเงินพระคลังข้างที่ซึ่งเป็นส่วน
 ของพระมหากษัตริย์ได้หมด ผลประโยชน์ที่โคจากสุราก็ให้แก่ลูกชาย นอกจากนี้ยังได้
 กานาเป็นผลประโยชน์อีกส่วนหนึ่งด้วย คงจะไม่เกินความจริงนักที่จะกล่าวว่า ผู้มั่งคั่ง
 ร่ำรวยที่สุดในเมืองไทยขณะนั้น (สมัยรัชกาลที่ ๔ - ต้นรัชกาลที่ ๕) น่าจะโคแก่
 สมเด็จพระยา และพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ในขณะที่เงินส่วนพระมหากษัตริย์ก็มี
 น้อยมากจนถึงเป็นหนี้ คงปรากฏข้อความในพระราชปรารภของรัชกาลที่ ๕ อีกตอนหนึ่ง
 ว่า

...ในเวลารุ่งปีต่อมา เงินภาษีอากรก็ลดเกือบทุกอย่าง ลดลงไปเป็นลำดับจนถึง
 ปีมะแมตรีศก เงินแผ่นดินที่เคยโคอยู่ปีละ ๕๐,๐๐๐ ชั่งนั้น เหลือจำนวนอยู่
 ๒๐,๐๐๐ ชั่ง แต่โคตัวเงินก็มากน้อย แต่เงินเบี้ยหวัดปีละ ๑๑,๐๐๐ ชั่ง
 ก็วิงคาแตก โคเงินในพระคลังมหาสมบัติซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ต้องวิงหาเป็นพัน

*พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "เงินขาด" หน้า ๓๗.
 อ้างถึงในสุภาภรณ์ จรัสพันธ์, "ภาษีฝิ่นกับนโยบายดานการคลัง...", หน้า
 ๖๖.

นุอานันท์ปล่อยใหลคาง ที่โคศิวเงินจริงมีประมาณสัก ๒๐,๐๐๐ ซึ่งเท่านั้น เงินไปพอ
จ่ายราชการ ต้องเป็นหนังกตั้งงานพระบรมศพ (รัชกาลที่ ๔) ตลอดมาจนถึงปี
มะแมนี้ เป็นเงิน ๑๐๐,๐๐๐ ซึ่ง...

ควยเหคุนี้จึงไม่เป็นที่สงสัยเลยว่า เหตุใครัชกาลที่ ๕ จึงทรงถือเอาเรื่อง
การคลังเป็นงานสำคัญเรื่องแรกที่พระองค์ทรงลงมือแก้ไข เมื่อใดพระราชอำนาจในการ
ครองราชย์อย่างสมบูรณ์

ข. การคมนาคม การก่อสร้าง และการป้องกันประเทศ ในรัชกาลนี้

การจัดการคมนาคมบางส่วนยังคงมีจุดมุ่งหมายทางการป้องกันประเทศตามแบบเดิมควย
คงจะเห็นได้จากเมื่อรัชกาลที่ ๔ โปรดฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยาฯ และเจ้าพระยาสุรวงศ์
ไวยวัฒน์ (ขณะเป็นจมีนไวยวรรณาด) ดำเนินการขุดคลองผดุงกรุงเกษมขึ้นเป็นคูพระนคร
ชั้นนอกใน พ.ศ. ๒๓๘๔ ต่อมาอีก ๑ ปีก็โปรดฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยาฯ เป็นธุระจัดการ
สร้างป้อมปราการรอบกรุงเทพฯ เพื่อให้เป็นที่อุ้มใจแก่อาณาประชาราษฎร์ในพระนคร
และพ้อค้ำเขามาค้ำชาย^๒

ใน พ.ศ. ๒๔๐๔ รัชกาลที่ ๔ โปรดฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยาฯ ออกไป
เมืองสิงคโปร์พร้อมกับพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิษณุvardนินทร ซึ่งทรงบัญชาการ
กรมพระคลังมหาสมบัติ โดยมีพระราชประสงค์ให้ตรวจราพิจารณาศึกษาวิธีที่อังกฤษ
ทำนุบำรุงบ้านเมืองในสิงคโปร์ เพื่อจะไคนำมาปรับปรุงใช้ในบ้านเมืองไทยบ้าง แต่
ไม่ปรากฏหลักฐานคำกราบบังคมทูลรายงานของสมเด็จเจ้าพระยาฯ เกี่ยวกับการดูงาน
ที่สิงคโปร์หลังจากทวนกลับมาแล้ว อย่างไรก็ตามก็ปรากฏว่าหลังจากนั้นได้มีการทำนุบำรุง
บ้านเมืองตามแบบอารยประเทศหลายประการ เช่น การจัดการคมนาคม การก่อสร้าง

ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

พระราชหัตถเลขา-ลายพระหัตถ์ (ขนาดกรงศรีอยุธยาจำกัด พิมพ์ในงานมหาสมณา
นุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แลวันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
วันที่ ๑ - ๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๔) หน้า ๒๒๘ - ๒๒๙.

^๒เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔, หน้า ๑๙๕.

เป็นต้น ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้เสด็จไปมีบทบาทดำเนินการเป็นส่วนใหญ่ เช่น การ คัดถนนเจริญกรุง พร้อมกับการขุดคลองควบคู่ไปกับการกีดถนน สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ยังได้ออกเงินส่วนตัวสร้างสะพานดำรงสถิตย์ และสะพานพิพิธเสถียรสามคลองที่ขุด ใหม่บนถนนดังกล่าวด้วย

นอกจากนี้สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ยังเป็นที่ปรึกษาสำคัญในการขุดคลองภาษีเจริญ ซึ่งเป็นคลองแรกที่ทางการจะให้เป็นทางค้าขายในสมัยรัชกาลที่ ๔ โดยมีการพิจารณาว่า จะขุดคลองกว้าง ๖ วาหรือ ๘ วาคือ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช เห็นว่า "ที่จะขุดคลองให้กว้าง นั้นไม่สามารที่จะทำให้ประโยชน์ยืนยาวได้อย่างไร เช่นคลองมหาไชย แรกลงมือขุด ๘ วา สายน้ำ ดินไม่พอกักตื้น ถ้าขุดแค่คลองแคบ ๆ ในท้องสายน้ำก็จะกีดกว้างออกไปเอง"^๑ ด้วยเหตุนี้คลองภาษีเจริญจึงถูกขุดเป็นคลองขนาด ๔ วา ปรากฏว่าเรือเดินไปมา มี ประโยชน์มาก สมเด็จพระนเรศวรมหาราช จึงได้คิดขุดคลองตั้งแต่แม่น้ำเมืองนครไชยศรี (แม่น้ำท่าจีน) มาออกแม่น้ำเมืองราชบุรี (แม่น้ำแม่กลอง) โดยขุดขนาด ๖ วา ใช้ เงินส่วนพระมหากษัตริย์ ๔๐๐ ชั่ง และเป็นส่วนของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช อีก ๑,๐๐๐ ชั่ง^๒ เปิดใช้ใน พ.ศ. ๒๔๑๑ ใ้รับพระราชทานชื่อว่า คลองดำเนินสะดวก ปรากฏ ว่าคลองดำเนินสะดวกนี้สายน้ำท่าจีนไหลขึ้นลงทะเลแรงกักปากคลองขวางตะวันออก กว้างได้เร็ว จึงเป็นจริงถึงความเห็นของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ที่ว่าขุดได้ก็ใหญ่ออกไป รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าววว่าเรื่องนี้เป็นเรื่อง "ทำยากขึ้นอยู่เสมอ"^๓ ถ้าเป็นเช่นนี้

^๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา "บอกมา ยังมณฑลราชกุมาร สำหรับที่ประชุม" ลงวันที่ ๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๔ อ้างถึงใน ณัฐวดี สุทธิสงกรม, "สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ...", เล่ม ๑, หน้า ๓๐๘.

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔, หน้า ๑๔๘.

^๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา "บอกมายัง...", หน้า ๓๑๑.

จริงก็แสดงว่าสมเด็จพระยา เป็น "คนช่างคุยอวดตัว" เหมือนกัน อย่างไรก็ตาม ใ้
 เรื่องนี้เป็นตัวอย่างมาให้เห็นความเป็น "พอลคา" ของสมเด็จพระยา ก็บอกจะ
 ลงทุนทำอะไรต้องคิดอย่างรอบคอบเสียก่อนว่า จะโดยผลประโยชน์หรือกำไรคุ้มเท่ากับ
 การลงทุนหรือไม่ เมื่อพิจารณาไตร่ตรองดีแล้วจึงจะลงทุนทำสิ่งนั้น สำหรับข้อเสนอแนะ
 ของท่านเกี่ยวกับการชุกคลองให้แคบแคบในที่สุดจะกว้างเองนั้นเป็นการประหยัดการลงทุน
 และเวลา แต่โดยผลประโยชน์มาก ซึ่งเป็นข้อเสนอแนะที่ปรากฏเป็นจริงในเวลาต่อมา

การชุกคลองดำเนินสะดวกนับว่าเป็นเรื่องสำคัญที่แสดงถึงความฉลาดในการ
 แสวงหาผลประโยชน์ของสมเด็จพระยา และการแผ่ขยายอิทธิพลจากส่วนกลางซึ่ง
 มีอยู่มากแล้วไปสู่หัวเมืองทางตะวันตก ซึ่งอยู่ที่การปกครองของสมเด็จพระกาลาโหมโดย
 ทางทฤษฎีอยู่แล้ว ความสนใจดังกล่าวนี้เริ่มขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๖๒ เมื่อสมเด็จพระยา
 และน้องชายต่างมารดาของท่านคือ จมื่นราชามาตย์ (ท่อม)^๑ ได้รับพระบรมราชโอง
 การให้ไปสร้าง "พระนครคีรี" ขึ้นที่บนเขามหาสมณะเมืองเพชรบุรีโดยสร้างด้วยเครื่อง
 อิฐถือปูนอย่างถาวร เมื่องานก่อสร้างเสร็จเรียบร้อยลง จมื่นราชามาตย์ได้รับพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระเพ็ชรพิไชยศรีสวัสดิ์ ปลัดเมืองเพชรบุรี ต่อมาเมื่อท่านได้
 เลื่อนขึ้นเป็นปลัดทูลฉลองในกรมพระกาลาโหม น้องชายของท่าน (น้องชายต่างมารดา
 ของสมเด็จพระยา) คือเทศ ใต้เป็นปลัดเมืองเพชรบุรีแทนและต่อมาได้เป็นเจ้า
 เมืองเพชรบุรีได้อยู่ปกครองเมืองเพชรบุรีถึงยี่สิบสองปี เทศใ้แต่งตั้งกับสกรี้แห่งสกุล
 วงศาโรจน์ซึ่งแตกสาขามาจากสกุล ณ บางช้าง และมีบุตรหลานมากมายตั้งหลักแหล่ง
 อยู่ที่เมืองนี้ ปรากฏว่านับตั้งแต่สมเด็จพระยา ไปสร้างพระราชวังที่เพชรบุรีเป็น
 ต้นมา สกุลมุนนาคใ้แผ่ขยายอำนาจและอิทธิพลอย่างมั่นคงที่เพชรบุรี และขยายไปสู่
 สมุทรสงครามซึ่งเป็นเมืองเดิมของสกุล ณ บางช้าง ด้วยโดยผ่านทางสายพระยามนตรี

^๑บรรดาศักดิ์สูงสุดคือเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี เสนาบดีกรมพระ
 คลังในสมัยรัชกาลที่ ๕

สุริยวงศ์ (ตุม) น้องชายรวมมารดาบิดาเดียวกับสมเด็จพระยา^๑ ในระหว่างนั้น สมเด็จพระยา เองมุ่งความสนใจไปที่เมืองราชบุรี ทั้งนี้ดูเหมือนว่าท่านจะกักตุนใจ "กึ่งหลัก" ที่ราชบุรีหลังจากท่านเสร็จการก่อสร้างพระราชวังที่เพชรบุรีในราวปลาย พ.ศ. ๒๔๐๓^๒ การที่ท่านสนใจเมืองราชบุรีเพราะเมืองราชบุรีอยู่ใกล้เมืองเพชรบุรีซึ่งเป็นที่ตั้งของพระราชวังทรงพระสำราญของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า และเป็นฐานทางการเมืองทางคาน้ำของตระกูลมณเฑียร การมาตั้งหลักแหล่งที่นี้จึงยอมทำให้อิทธิพลของตระกูลนี้แผ่ขยายเป็นเขตติดต่อกันหลายเมือง อันนำไปสู่ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและกำลังคนในทางปฏิบัติอย่างแท้จริง นอกเหนือจากเป็นแค่เพียงทฤษฎีดังแต่ก่อน ประกอบกับเมืองเพชรบุรีมีชาวจีนซึ่งเป็นกำลังสำคัญทางเศรษฐกิจอยู่มากเป็นที่แน่นอนว่าถ้าชาวจีนจำนวนมากมา "จีน" กับผู้โดยยอมทำให้บุคคลผู้นั้นได้รับส่วนแบ่งผลประโยชน์มาก นอกจากนี้สมเด็จพระยา ยังมีความ "หลงใหล" ประทับใจในความสวยงามตามธรรมชาติในลุ่มแม่น้ำแม่กลองและแควนอยควย^๓ อย่างไรก็ตาม เมืองราชบุรีขณะนั้นยังไม่ "เปิดกว้าง" สูโลกลภายนอก ภัยเหตุนี้หลังจากเห็นความสำเร็จของการขุดคลองภาษีเจริญแล้ว สมเด็จพระยา จึงดำเนินการขุดคลองดำเนินสะดวกใน พ.ศ. ๒๔๐๕ ซึ่งรัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าววาทานไต่ถามเงินส่วนที่เหลือจากการก่อสร้างพระนครคีรีซึ่งรัชกาลที่ ๔ โปรดฯ อนุมัติให้เป็นเงินใช้จ่ายของสมเด็จพระยา มาขุดคลองนี้^๔ ผลของการขุดคลองดำเนินสะดวกก็เป็นทางลัดจาก

^๑ Rujya Abhakorn, "Ratburi, the inner province...", Chap. 5, pp. 11 - 12.

^๒ Ibid., p. 12.

^๓ Ibid., p. 14.

^๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาบอกมายัง...", อ้างถึงใน ญรัฎฐิ สุทธิสงคราม, "สมเด็จพระยา...", เล่ม ๑, หน้า ๓๑๐.

หัวเมืองตะวันตกมาสู่กรุงเทพฯ ทำให้การเดินทางไป-มาระหว่างหัวเมืองตะวันตกกับกรุงเทพฯ สะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้น ดังคนใหญ่คนจำนวนมากหลังไหลเข้ามาสู่เมืองราชบุรี ชุมชุกการค้าขายก็พลอยเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น^๑ สมเด็จพระเจ้าพระยา ใญ่ดลประโยชน์ จากการชุกคดลองครั้งนี้มาก คือนอกจากเป็นทางไปแทนไปมาระหว่างกรุงเทพฯ-ราชบุรี ได้สะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้นแล้ว ท่านยังได้จับจองที่ดินสองข้างทางเป็นจำนวนมากแจกจ่ายให้แก่ภริยา พี่น้อง ลูกหลานและคนที่ฝากตัวด้วย สำหรับคนอื่นถ้าจะจับจองก็ต้องเสียเงิน นอกจากนั้นสมเด็จพระเจ้าพระยา ยังได้สร้างตึกกรมบ้านทองอย่างใหญ่โตที่เมืองราชบุรีด้วย ดังนั้นจะเห็นได้ว่า การชุกคดลองดำเนินสะดวกนั้นได้สร้างความมั่งคั่งอย่างมหาศาลให้แก่สมเด็จพระเจ้าพระยา และเป็นการแสดง "เอื้อมเอื้อม" ความเป็นนักการการของท่านด้วย ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าพระยา และพวกทองได้ทำนุบำรุงให้เมืองราชบุรีเจริญรุ่งเรืองขึ้นอย่างรวดเร็ว^๒ ในขณะเดียวกันก็สร้างอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองให้แก่ตนเอง

ในด้านเกี่ยวกับการก่อสร้างนี้เป็นที่น่าสังเกตว่าสมเด็จพระเจ้าพระยา และน้องชาย (ท้วม) ซึ่งเป็นผู้ควบคุมการก่อสร้างพระนครศรีอยุธยามีความรู้ด้านการช่าง การก่อสร้าง และเทคโนโลยีสมัยใหม่ต่าง ๆ เช่น การประปา การสร้างถนน การสร้างตึก เป็นอย่างดี^๓ สำหรับพระนครศรีอยุธยานั้นรัชกาลที่ ๔ ได้เสด็จไปประทับหลายครั้ง โดยมีเจ้านายและขุนนางตามเสด็จเสมอ ขุนนางเหล่านี้โดยเฉพาะพวกขุนนางซึ่งหมายรวมถึงสมเด็จพระเจ้าพระยา ได้สร้างตึกที่พักริมน้ำขึ้นอีกหลายหลังด้วย

^๑ Rujaya Abhakorn, "Ratburi, the inner province...", chap. 5.

^๒ คุุรายละเอียดใน Ibid., chapter 5.

^๓ นิพนธ์ นีโรธธา, "บทบาทของเสนาบดีตระกูลขุนนาง...", หน้า

อีกควย นอกจากนี้ยังเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่ชี้ให้เห็นว่ารัชกาลที่ ๔ ทรงปฏิบัติตามขอเสนอของสมเด็จพระยาควย เรื่องลาวพวน ลาวทรงคำนี้จะกลายเป็นปัญหาสำคัญที่เกี่ยวข้องของกับสมเด็จพระยา ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ดังจะได้กล่าวในบทต่อไป

สรุปได้ว่า การสร้างความสำเร็จให้แก่เมืองราชบุรีแสดงให้เห็นความสนใจของสมเด็จพระยา ในการขยายอิทธิพลทางเศรษฐกิจและการเมืองไปสู่หัวเมืองตะวันตกอย่างแท้จริงโดยเริ่มตอนปลายรัชกาลที่ ๔ สืบต่อมาจนเมื่อท่านถึงแก่ทิราลัยในสมัยรัชกาลที่ ๕ แนวความคิดในการสร้าง "เมืองราชบุรี" เช่นนี้ อาจพิจารณาได้กับการสร้าง "เมืองจันทบุรี" ของบิดาของท่านในสมัยรัชกาลที่ ๓ ผิดกันตรงที่ว่าการสร้างเมืองของบิดานั้นเป็นไปตามพระบรมราชโองการเพื่อป้องกันศัตรูทางคาบสมุทรและญวนแทรกการ "สร้าง" เมืองราชบุรีนี้ สมเด็จพระยา สร้างขึ้นด้วยตนเอง อาจเพื่อเป็นการแสดงอำนาจและชื่อเสียงของท่านให้เป็นที่ปรากฏว่าท่าน "สร้าง" เมืองได้ในขณะเดียวกับที่ราชบุรีเป็นศูนย์กลางสำคัญของสมเด็จพระยา ที่ไม่มีใครกล้ามา "แตะต้อง" และเป็น "สถานที่พักผ่อนหลบความตึงเครียดต่าง ๆ" ของท่านในสมัยรัชกาลที่ ๕ ควย

การทำนุบำรุงบ้านเมืองด้านการก่อสร้างนี้ สมเด็จพระยา ได้เป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการของรัชกาลที่ ๔ หลายครั้ง เช่น การสร้างพระอภิเนาวนิเวศในพระบรมมหาราชวัง การสร้างที่ประพาส ณ อ่างศิลา ซึ่งสมเด็จพระยา และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้สร้างตึกอาศัยสถานที่นั้นไว้ควย เพื่อให้คนป่วยได้อาศัยพักรักษาตัวอันถือเป็นการกุศลและทำให้ชื่อเสียงของท่านเป็นที่ปรากฏควย กรณีสำคัญที่ควรกล่าวถึงคือการสร้างพระนารายณ์ราชนิเวศน์ที่เมืองลพบุรี ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากรัฐบาลไทยพิจารณาเห็นว่า ถ้าจะเกิดเหตุการณ์ความขัดแย้งกับฝรั่งจนถึงทำสงครามกันแล้ว สถานที่ตั้งของกรุงเทพฯ ย่อมไม่ปลอดภัย เพราะเรือรบสามารถเข้ามาถึงได้ จึงควรมีราชธานีเป็นที่มั่นในหนทางเรือรบของชาติอีกแห่งหนึ่ง รัชกาลที่ ๔ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ และสมเด็จพระยา ขึ้นไปสำรวจเมืองนครราชสีมาใน พ.ศ. ๒๓๕๕ เพื่อพิจารณาว่าเมืองนครราชสีมาจะสนองนโยบายดังกล่าวของรัฐบาลหรือไม่

ทั้งสองท่านมีความเห็นสอดคล้องกันว่า "เมืองนครราชสีมา นั้นอึดกั้ทั้งทางที่จะไปมากับ กรุงเทพฯ ก็ลำบาก จึงไม่เหมาะสมจะเป็นราชธานี"^๑ รัชกาลที่ ๔ ทรงนึกถึงกระแสพระราชดำริของสมเด็จพระนารายณ์ที่ทรงสร้างเมืองลพบุรีใหม่เป็นเสมือนราชธานีแห่งที่สองเพื่อป้องกันชาวตะวันตกได้^๒ จึงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ดำเนินการสร้างพระนารายณ์ราชธานีเวศนขึ้นเป็นเมืองแรก

เรื่องการศึกษาสร้างราชธานีแห่งที่สองนี้ แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ และสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ซึ่งเคยทำงานร่วมกันมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ มาถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ก็ยังได้ทำงานร่วมกันอีกทั้งยังมีความคิดเห็นสอดคล้องกันด้วย แต่การทำงานร่วมกันในรัชกาลนี้ปรากฏว่าน้อยครั้งมากเพราะดังที่เคยกล่าวแล้วว่า ในช่วงหลังพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ไม่ทรงเข้ายุ่งเกี่ยวในการบ้านเมืองนัก ประกอบกับไม่คอยทรง "ถูก" กับสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ด้วย และจากการพิจารณาว่าเมืองนครราชสีมาไม่เหมาะที่จะเป็นราชธานีแห่งที่สองนั้น แสดงให้เห็นถึงความสามารถในการพิจารณาชัยภูมิที่เหมาะสมทั้งด้านเศรษฐกิจ การคมนาคม และยุทธศาสตร์ของท่านทั้งสองในฐานะนักปกครองและนักการทหารด้วย

ส่วนด้านการป้องกันประเทศอีกประการหนึ่ง ที่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้เข้าไปเกี่ยวข้อง คือ การทำนุบำรุงด้านการทหารซึ่งท่านได้ดำเนินการติดต่อสืบเนื่องมาจากสมัยรัชกาลที่ ๓ แล้ว ที่สำคัญคือการเป็นผู้บัญชาการทหารยุโรปซึ่งแต่เดิมอยู่ข้างวัดบูรพาภิราม ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ เมื่อโปรดฯ ให้ท่านย้ายมาอยู่ที่บ้านเจ้าพระยาบดินทรเดชา กองทหารนั้นก็ย้ายตามมาด้วยโดยที่ท่านได้ให้ปลูกโรงทหารและทำสนามฝึกหัดใหญ่โต รัชกาลที่ ๔ โปรดฯ ให้จัดเลขนหู่ลาวและเขมรในกรมกลาโหมและเลขนหู่ลาวกรุงในกรมมหาดไทย มากอยู่ได้การบังคับบัญชาของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เพื่อ

^๑ปิยนาด นิโครธา, "บทบาทของเสนาบดีตระกูลมุนนาค ...",

หน้า ๓๓๑ - ๓๓๒.

^๒เรื่องเดียวกัน.

เป็นทหารฝึกหัดยุทธวิธีชื่อขงโยวโปควย กองทหารดังกล่าวนี้ต่อมาตอนปลายรัชกาลได้มา
อยู่ที่โตม้งคัมภีร์ราชของเจ้าพระยาสุรวงศไวยววัฒนบุตรชายของท่าน

ส่วนในคานการทหารเรือซึ่งเป็นงานที่ท่านทำมาแล้วเช่นเดียวกัน รัชกาลที่
๔ ก็โปรดฯ ให้ท่านจัดทหารเรือและต่อเรือกลไฟเป็นเรือรบและเรือไซ้เป็นพาหนะของ
หลวง ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ก็ทรงต่อเรือรบและจัดทหารเรือวังหน้า
ควย

นอกจากนี้ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ยังเป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการใน
การส่งอาวุธปืนฝรั่งตลอดจนกระสุนปืนหลายประเภทเข้ามาเป็นจำนวนมากเพื่อไว้ใช้
ในการรักษาป้องกันบ้านเมือง

จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มีบทบาทในการป้องกันประเทศมากทั้ง
โดยตำแหน่งสมุหพระกลาโหม และโดยความไว้วางพระราชหฤทัยในความซื่อสัตย์
จงรักภักดีตลอดจนความสามารถของท่าน กล่าวได้ว่า บทบาทในคานการทำนุบำรุง
บ้านเมืองและการป้องกันประเทศของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เป็นบทบาทที่ติดต่อกับเนื่อง
มาจากสมัยรัชกาลที่ ๓ เพียงแต่ในสมัยรัชกาลที่ ๔ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มิได้เป็นผู้ช่วย
ของบิดา แต่เป็นผู้ลงมือปฏิบัติในฐานะผู้นำเอง ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นการกระทำเพื่อชาติ
บ้านเมืองและองค์พระมหากษัตริย์เท่านั้น แต่เป็นการแสวงหาผลประโยชน์ให้แก่ตนเอง
และพวกพ้องควย ในขณะเดียวกันก็ส่งผลประโยชน์ที่ใคร่กลับกันมาสู่สาธารณชนบ้าง
โดยการสร้างสิ่งสาธารณูปโภค เช่น สะพาน คลอง ที่อาศัยสถาปนาสำหรับผู้ป่วยเป็นต้น
เพื่อเป็นการบุญและเพื่อเกียรติยศชื่อเสียงของตนเองควย ซึ่งน่าจะเป็นลักษณะสำคัญ
ประการหนึ่งของนักการเมืองผู้ต้องการครองอำนาจอยู่ได้นาน คือ ไม่เพียงแต่เป็นผู้รับ
อย่างเดียวต้อง "รู้จัก" การให้ควย

ก. การทำนุบำรุงงานคานวรรณกรรม วรรณกรรมจีนโดยเฉพะ
พงศาวดารจีนนั้น นับได้ว่าเป็นตำราเรียนประเภทหนึ่งของคนไทยมานานแล้วโดยถือ
กันว่าใครได้อ่านพงศาวดารจีนเข้าใจทราบอรรถรสเป็นอย่างดี ย่อมทำให้ผู้นั้นเป็นคน
เฉลียวฉลาดรอบรู้จิตใจคน รู้จักการทำงาน มีกตัตริธรรม ตลอดจนรู้จักอุทิศตนในการ

สงครามจนถึงไควพวงสาวดารจีน เป็นตำราพิชัยสงครามด้วย ดังนั้นพงสาวดารจีนจึงมี
 กุศลาอย่างยิ่งโดยที่เป็เครื่องประดับสติปัญญาของนักการเมืองนักการปกครอง สมเด็จพระเจ้า
 เจริญพระยาฯ เองตระหนักถึงคุณค่าดังกล่าวของพงสาวดารจีน ดังนั้นเมื่อท่านมีกำลัง
 อำนาจอยู่ในฐานะ "อซิบตี" ของบ้านเมืองซึ่งสามารถให้การสนับสนุนงานทำนบบำรุง
 วรรณกรรมได้อย่างเต็มที่แล้ว ท่านจึงเชิญนักปราชญ์ผู้มีภูมิรู้ความเชี่ยวชาญทางด้าน
 ภาษาจีน และภาษาไทยเป็นอย่างดีให้มารวมประชุมแปลพงสาวดารจีนออกเป็นภาษา
 ไทย และสนับสนุนให้มีการพิมพ์ออกเผยแพร่ออกให้คนทั่วไปได้อ่าน เพราะนอกจากเพื่อ
 ความบันเทิงสนุกสนานแล้ว ยังก่อให้เกิดความแตกฉานทางปัญญาด้วย สมเด็จพระเจ้า
 เจริญพระยาฯ ถือว่าการทำนบบำรุงวรรณกรรมเช่นนี้เป็นกิจจานุกิจประจำวันของท่าน แม้
 เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินซึ่งมีภาระต้องปฏิบัติมากมาย ท่านก็ไม่ละเลยกิจจานุกิจ
 ด้านนี้ ผลก็คือทำให้วงการวรรณกรรมของไทยในด้านนี้เจริญรุ่งเรือง มีวรรณกรรม
 จีนที่ท่านขบการให้แปลออกเป็นภาษาไทยมากมาย คือ สมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นจำนวน
 ๑๐ เรื่อง และสมัยรัชกาลที่ ๕ อีก ๘ เรื่อง^๑ ซึ่งเป็นมรดกตกทอดมาจนถึงปัจจุบัน

เป็นที่น่าเสียดายที่มหาวิทยาลัยพนมเปญซึ่งเรื่องนี้ไม่สามารถหาวรรณกรรมจีนที่
 สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ให้ประชุมแปลได้ทุกเล่ม แต่เท่าที่หาอ่านได้ คือ เรื่องไซจีน
 นำของ ซองกั๋ง เสวป๊ก และซีเตงซันเจงไซ^๒ ส่วนใหญ่แสดงให้เห็นคุณธรรมเรื่อง
 ความกตัญญูต่อผู้ที่ต่อผู้มีพระคุณ และความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อองค์ของเทที่มีคุณธรรม
 ส่วนของเตที่ไม่ดีก็ถูกกำจัดและราชวงศ์นั้น ๆ หมกอำนาจอไปในที่สุด นอกจากนี้ยัง
 แสดงให้เห็นว่าภายในบ้านเมืองเกิดระส่ำระสายแตกแยกซึ่งตีชิงเดนกันแล้ว บ้าน
 เมืองนั้นจะถึงซึ่งความวิบัติโดยเฉพาะจะถูกแทรกแซงจากเมืองอื่น ๆ ภายนอก โดยเฉพาะเรื่องนำของไค
 แสดงให้เห็นถึงคุณธรรมของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินคือฮวนอุน

^๑ดูรายละเอียดในรัฐบุษย์ สุทธิสงคราม, สมเด็จพระเจ้าพระยา..., เล่ม ๑, หน้า ๑๓๗ - ๑๔๑.

^๒ตัวอย่างสามเรื่องแรกแปลในสมัยรัชกาลที่ ๔, สองเรื่องหลังแปลในสมัยรัชกาลที่ ๕.

ซึ่งแม่เป็นตำแหน่งนำขุนกองวาราชการบ้านเมืองสิทธิ์ขาด แต่ก็ไม่ได้ตั้งตัวเองเป็น
 ฮองเฒ่าใดแต่คอยประคับประคองฮองเฒ่าที่ทรงพระเยาว์ นอกจากนี้ฮวนอุนผู้นี้ยังมีบทบาท
 ในการแต่งตั้งกษัตริย์ กล่าวคือ เขาได้ออกฮองเฒ่าที่ไม่อยู่ในคุณธรรมแล้วไปเชิญ
 เจ้านายพระองค์อื่นมาตั้งเป็นเจ้าแผ่นดินแทน^๑

เมื่อได้อ่านพงศาวดารจีนดังกล่าวแล้ว จะเห็นได้ว่าเป็นเรื่องมีคติสอนใจ
 โดยเฉพาะคุณธรรมความสามัคคีเพื่อรักษายานเมืองเอาไว้ซึ่งตรงกับสถานการณ์ของ
 ไทยในขณะนั้นมาก นอกจากนี้ ตัวอย่างของยุซ่าเร่ราชการฮวนอุนก็มีบางข้อย่างซึ่ง
 มีลักษณะคล้ายกับสมเด็จพระยา กษัตริย์ผู้มีบทบาทเป็น "King Maker" และไม่แย่ง
 จิงราชสมบัติเพื่อเป็นกษัตริย์เสียเอง ไม่อาจสรุปได้ว่า สมเด็จพระยา ได้รับ
 อิทธิพลแนวความคิดทางการเมืองจากพงศาวดารจีนที่ท่านให้แปล หรือที่ท่านอ่านมา
 ก่อนหน้าในระแวกก๊กหรือไม่ เพราะไม่มีหลักฐานชี้แจงเอาไว้ แต่อาจพิจารณาได้ว่า
 ท่านน่าจะได้รับอิทธิพลในเรื่องแนวความคิดและบทบาททางการเมืองจากพงศาวดาร
 จีนบ้าง เพราะท่านเป็นผู้ที่สนใจใคร่รู้ในเรื่องการเมืองการปกครองอยู่แล้ว เมื่อ
 พิจารณาวาดังใดก็ควรจะรับมาปฏิบัติ ท่านคงไม่ได้เพิ่งเริ่มสนใจพงศาวดารจีนในสมัย
 รัชกาลที่ ๕ เท่านั้นจะได้สนใจมาก่อนหน้านี้แล้ว เมื่อท่านมีกำลังอำนาจมากในขณะ
 นั้นจึงได้มีโอกาสให้การอุปถัมภ์และทำนุบำรุงงานด้านนี้ได้อย่างจริงจัง สิ่งที่น่า
 พิจารณาเพิ่มเติมคือท่านอาจเฝ้าพงศาวดารจีนเป็นเครื่องเตือนสติคนไทยทุกหมู่เหล่า
 ให้มีความสามัคคีพร้อมเพรียงกันเพื่อรักษาราชธานีบ้านเมืองในยามที่กำลังเผชิญภัย
 วิกฤตการณ์การคุกคามและแทรกแซงของมหาอำนาจตะวันตกในขณะนั้น ดังที่ท่านได้
 ส่งเสริมให้มีการแปลและการพิมพ์พงศาวดารจีนออกเผยแพร่สู่คนทั่วไปด้วย แต่เรื่อง
 นี้ก็ไม่มีหลักฐานยืนยันความคิดของท่านอีกเช่นกัน

^๑สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ผู้ให้แปล), นำซอง (พระนคร :
 โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๘) เล่ม ๑ หน้า ๑๐ - ๓๘.

๓. การสร้างทายาททางการเมือง สมเด็จพระยาฯ ก็เช่นเดียวกับผู้นำของตระกูล
 รุนนางอื่น ๆ ก็มักถือในการสร้างทายาททางการเมืองของตน ดังที่ท่านเองได้รับการสืบ
 ทอดต่อจากบิดา ผู้ที่เป็นทายาททางการเมืองของสมเด็จพระยาฯ คือ พระยา
 สุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร) ซึ่งเป็นบุตรชายคนโตและคนเดียวของท่าน สมเด็จพระยาฯ
 ได้พยายามสนับสนุนบุตรของท่านให้ได้รับการศึกษาเป็นอย่างดี ทั้งตามแบบประเพณีกลุ่ม
 ของตระกูลรุนนางชั้นสูงและการศึกษากับมิชชันนารีอเมริกัน เมื่อบุตรชายเจริญวัยขึ้น
 สมเด็จพระยาฯ ได้นำเขาถวายตัวรับราชการเป็นมหาดเล็กในสมัยรัชกาลที่ ๓
 ปรากฏว่าเมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ วร ได้รับบรรดาศักดิ์สูงขึ้นอย่างรวดเร็วคือเป็น
 จมื่นไวยวรนาถ และเป็นพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ในที่สุด นอกจากความรู้และ
 ประสบการณ์ที่ได้รับจากการศึกษาเบื้องต้นและการรับราชการแล้ว พระยาสุรวงศ์ฯ
 ได้มีโอกาสทำงานร่วมกับบิดาเป็นการฝึกงานไปด้วยในตัว แต่เท่าที่หลักฐานปรากฏ
 แสดงว่าท่านมีโอกาสทำงานร่วมกับบิดาคอนชางน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับสมเด็จพระ
 ยาฯ ซึ่งได้มีโอกาสทำงานอย่างใกล้ชิดกับบิดาเกือบตลอดเวลา ทั้งนี้ไม่อาจ
 วิเคราะห์ได้อย่างแน่ชัดว่าเป็นเพราะสาเหตุใด เป็นแต่ปรากฏว่าการทำงานร่วมกับ
 บุคคลอื่นของสมเด็จพระยาฯ หลังจากบิดาถึงแก่พิราลัย เป็นลักษณะค่อนข้าง
 กระจายคือรวมทำงานกับบุตรชายบาง น้องชายต่างมารดาบาง เป็นต้น ผิดกับบิดา
 ซึ่งมีทำงานร่วมกับสมเด็จพระยาฯ เป็นส่วนใหญ่ อย่างไรก็ตาม พระยาสุรวงศ์ฯ
 ก็ได้รับกระบวนการเรียนรู้ทางด้านกรปฏิบัติราชการจากบิดาโดยเฉพาะด้านการ
 ฝึกทหารอย่างยุโรป การสอนและแต่งเรือรบ เป็นต้น จนในที่สุดท่านได้รับการสืบต่อ
 ตำแหน่งสมุหพระโกษาใหม่จากบิดาในสมัยรัชกาลที่ ๕ นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๔
 ท่านยังมีโอกาสได้เดินทางไปยังทวีปยุโรปในฐานะเป็นราชทูตพิเศษจากราชสำนัก
 ไทยซึ่งน้อยคนนักในสมัยนั้นมีโอกาส ทำให้ท่านได้มีประสบการณ์เรียนรู้ความเจริญ
 จากประเทศตะวันตกมาเป็นเวลาอันสั้นก็ตาม

ข้อบ่งชี้ที่เด่นชัด คือ ความสัมพันธ์ระหว่างสมเด็จพระยาฯ กับบุตรชาย
 ไม่ค่อยเป็นไปอย่างใกล้ชิดและ "รู้ใจ" กันอย่างที่สมเด็จพระยาฯ มีกับบิดาของ

ทาบดังใดแสดงไว้แล้วในสามบทแรก ซึ่งเรื่องนี้จะเห็นได้อย่างชัดเจนในบทต่อไป ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะไม่คอยใดทำงานร่วมกันดังก้าวมาแล้ว ประกอบกับถาเวียงที่แหมม แอนนาลดาวไวจริงเกี่ยวกับการที่สมเด็จพระยา "เด็ก" กับท่านผู้หญิงกสิน มารลาพระยาสุรวงศ์ ก็อาจทำให้เกิดความขาดหมายใจขึ้นแก่พระยาสุรวงศ์ ก็ เป็นได้^๑

ความเป็นทนายทางการเมืองของพระยาสุรวงศ์ ก่อนข้างมีลักษณะไม่ เคนนักเมื่อเทียบกับสมเด็จพระยา เพราะนอกจากไม่มีความใกล้ชิดสนิทสนม ระหว่างพอกับลูกตั้งดาวแล้ว พระยาสุรวงศ์ ยังประสบปัญหาเรื่องพวกพ้อง โดยเฉพาะทนายไม่มีนอง ๆ ผู้ชายเลย แม่แค้นองผู้หญิงเท่าที่ปรากฏนามก็มีเพียงคนเดียว ดังนั้นท่านจึงขาดกำลังสนับสนุนสำคัญในระบอบสมเด็จพระยา มีพวกพ้องจำนวนมากซึ่งเป็นนอง ๆ อันเกิดจากภริยาน้อยของบิดา และได้เป็นกำลังสนับสนุนสำคัญ ของท่านในเวลาที่ท่านต้องเป็นผู้นำทางการเมืองอย่างแท้จริง นอกจากนี้ บรรดา น้องชายต่างมารดาของสมเด็จพระยา ส่วนใหญ่เป็นผู้มีความสามารถสูงทั้งทาง การปกครองบริหารราชการ และบทบาททางการเมือง เช่น เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี เจ้าพระยาสุรพิณพิฑูตธ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ จึงอาจทำให้เกิดการแข่งขันกันโดยไม่ตั้งใจกับพระยาสุรวงศ์ ซึ่งมีศักดิ์เป็นหลาน ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่ามีเรื่องระบบอาวุโสเข้ามาเป็นเงื่อนไขสำหรับการ เป็นทนาย

^๑ เรื่องนี้ไม่อาจยืนยันได้ เพราะเอกสารเท่าที่พบมีแต่เอกสารของแหมม แอนนาเท่านั้น อย่างไรก็ตามก็ดูทำวิทยานิพนธ์ได้พบเอกสารรัชกาลที่ ๕ สารบาญสมุด พิเศษเล่ม ๒๐ เป็นหนังสือของเจ้าพระยาสุรวงศ์ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๕ ว่า (ใน พ.ศ. ๒๔๒๔) สมเด็จพระยา ไม่คอยสบาย ท่านได้ส่งตัวคุณหญิงพันไปรักษา พยาบาล คุณหญิงพันในที่นี้ น่าจะเป็นคนคนเดียวกับคุณหญิงพันในหนังสือของแหมมแอนนา ผู้แปลอาจแปลคำว่าพัน เป็นพัน เพราะในชื่อภาษาถึงกฤษณะจะสะกดเป็นคำเดียวกันได้ ถ้าเป็นจริงเรื่องสมเด็จพระยา เด็กกับท่านผู้หญิงกสินก็น่าจะเป็นจริงด้วย

ทางการเมืองของพระยาสุรวงศา คอย ปิดกั้นสมเด็จพระเจ้าพระยา ซึ่งการเป็นทายาท
ทางการเมืองรองแทนศรจากบิดาได้รับการยอมรับโดยไม่มีเงื่อนไข ประกอบกับ
บุคคลิกลักษณะความสามารถและประสบการณ์ของท่านควยซึ่งดูเหมือนว่าพระยาสุรวงศา
จะมีคุณสมบัติเหล่านี้ด้อยกว่าบิดา อย่างไรก็ดีจากข่าวใบบอกสมเด็จพระเจ้าพระยา ได้
พยายาม "สร้าง" และ "มี" ทายาททางการเมืองสืบต่อจากท่าน เรนเดียวกับบิดา

๔. การจัดการเรื่องสืบราชสมบัติ เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
สวรรคตใน พ.ศ. ๒๔๐๘ นั้น นับเป็น "หัวเขี้ยวหัวต่อ" ในการสืบราชสันตติวงศ์ต่อ
มา เพราะพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ทรงดำรงฐานะรัชทายาทหากพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าฯ สวรรคตเมื่อใด ราชสมบัติก็ตกเป็นของพระบาทสมเด็จพระ
ปิ่นเกล้าฯ แต่เมื่อปรากฏว่าพระองค์สิ้นพระชนม์ก่อนเช่นนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ
จุฟ้างทรงพระราชโอรสองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงอุปหนึ่งเป็น
รัชทายาท

เกี่ยวกับเรื่องนี้สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงแสดงความเห็น
ว่า^๑ เมื่อพิจารณาตามทางพระราชปฏิบัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
น่าจะทรงยินดีที่เจ้าฟ้างูฟ้างทรงจะไดครองราชสมบัติสืบต่อมา แต่เนื่องจากพระราช
โอรสยังทรงพระเยาว์ในขณะที่พระองค์เองพระชันษากว่า ๖๐ ปีแล้วเป็นผลให้ทรงศรี
ตรลงอย่างรอบคอบว่าถ้าเจ้าฟ้างูฟ้างทรงจะทรงรับเป็นรัชทายาทได้มันคง จึงจะ
ทรงมอบเวนราชสมบัติพระราชทาน ถ้าหากจะไม่ทรงสามารถปกครองแผ่นดินได้มันคง
ดญาแข็งให้ทรงลงราชสมบัติจะดีกว่า ประกอบกับในเวลานั้นยังไม่จำเป็นต้องประกาศ
สถาปนาตำแหน่งรัชทายาท ดังนั้นรัชกาลที่ ๕ จึงเพียงแต่ทรงเตรียมการต่อมาโดย
ลำดับ ดังจะเห็นได้จากเมื่อเจ้าฟ้างูฟ้างทรงผ่านวาระสามเดือนมาประทับอยู่ที่พระตำหนัก

^๑สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๕ (พระชนม : ศุภศภา, ๒๕๐๘) หน้า ๖๘ - ๖๙.

ส่วนกุหลาบแก้ว พระราชบิดาก็ทรงฝึกราชการพระราชโอรสอย่างกวัดกันยิ่งขึ้น กษัตริย์
ก็นอกจากจะตองเสด็จไปเฝ้าและถามเสด็จโดยปกติแล้ว ในเวลาค่ำคืนเมื่อสมเด็จพระ
พระราชบิดาทรงพระราชวินิจฉัยราชการหรือทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจส่วนพระองค์
ก็มีรับสั่งให้เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เสด็จเข้าไปอยู่ปฏิบัติประจำพระองค์ ในทรงฟังพระบรม
ราชาโองาตและพระบรมราชาธิบายในเสภาราชการและราชประเพณีต่าง ๆ ทรงบานเมือง
เป็นนิจ นอกจากนี้รัชกาลที่ ๔ ยังมีโปรดฯ ให้เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เป็นผู้เชิญกระแ
รับสั่งแจ้งพระราชประสงค์หรือทรงทำราชการการไปยังสมเด็จพระสยาม ครอบ
นคกเห็นเนื่องจากที่ทุกเสภาจะตองเสด็จไปยังบานสมเด็จพระสยาม เสมอ ทั้งนี้อาจ
เป็นเพราะว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ให้เจ้าฟ้า
จุฬาลงกรณ์ ทรงมีความสนิทสนมกับสมเด็จพระสยาม ผู้มีอำนาจและอิทธิพลมากใน
ขณะนั้น เพื่อจะทรงไต่รับการสนับสนุนจากท่านต่อไป นอกจากนี้ยังเป็นโอกาสให้
เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ได้ทรงฝึกหัดราชการกับท่านซึ่งเป็นนักการเมืองและนักบริหาร
ประเทศผู้มีความสามารถอีกด้วย ประกอบกับเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ยังทรงมีความสัมพันธ์
กับสมเด็จพระสยาม ในฐานะ "หลานชาย" ของท่านอีกด้วย กษัตริย์คือ เมื่อ
เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ประทับอยู่ ณ พระตำหนักสวนกุหลาบทรงพอพระทัยในคุณแพธิดา
ดวงพระยาดุรงศ์ไวยวดีนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราช
ดำรัสลดคุณแพธิดาสมเด็จพระสยามซึ่งเป็น "ปู่" เนื่องจากเวลานั้นพระยาดุรงศ์
ไวยวดีนั้นเป็นราษฎรที่ไปประเทศฝรั่งเศส หลังจากนั้นได้พระราชทานคุณแพเป็นภริยา
บริวาริกาในเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ มีพระธิดาในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระองค์หนึ่ง คือ
พระองค์เจ้าหญิงศรีวิชัยดิถี ซึ่งภายหลังได้รับการสถาปนาเป็นกรมขุนสุพรรณภาควดี
สวนกุหลาบได้เป็น เจ้าคุณพระประยูรวงศ์

แม้ว่าเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์จะมีฐานะกอนธางมันถงแควรัชกาลที่ ๔ ก็มิได้
ทรงคืนพระปริวิตก เพราะหากพระองค์เสด็จสวรรคตลงที่เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ทรงมี
พระชันษาบรรลุนิติภาวะแล้ว ถึงเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์จะเป็นรัชทายาทสืบราชสมบัติเป็น
พระเจ้าแผ่นดินต่อไป ก็จำเป็นตองมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ ก็นการนี้
ยังไม่เคยมีแบบอย่างในสมัยรัตนโกสินทร์ ในสมัยอยุธยาไม่เคยมีพระเจ้าแผ่นดินที่

ทรงพระเยาว์ซึ่งต้องมีผู้วาระการแทนพระองค์ถึง ๕ ครั้ง ปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดิน
 ถูกปลงพระชนม์บ้าง ถูกกำจัดจากราชสมบัติบ้าง ไม่เคยอยู่ยั่งยืนเคยสักพระองค์เดียว
 จึงทรงพระราชนิพนธ์ป้องกันเหตุการณ์ดังกล่าวขึ้นเกิดขึ้นโดยพระบรมราชโองบายกับ
 สุขุมสัมภรภาพ ในครั้งนั้นเป็นที่รู้จักกันว่าฉนวนการรักษากษัตริย์ ๔ สวรรคตในขณะที่เจ้าฟ้า
 จุฬาลงกรณ์ยังทรงพระเยาว์อยู่ มีสมเด็จพระยา กนเด็ยวเท่านั้นที่จะเป็นผู้
 ดำเนินการแทนได้ เพราะฉะนั้นไม่ว่าใครจะกราบทูลแสดงความไม่ไว้วาง
 สมเด็จพระยา เพียงใดดังกรณีพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ รัชกาลที่ ๔ ก็ไม่
 ทรงแสดงความสงสัยในตัวสมเด็จพระยา กนเด็ยวหรือกษัตริย์ท่านอย่างใกล้ชิด
 โดยมีจุดมุ่งหมายสำคัญคือให้ช่วยกันคิดหาการรักษาความเป็นเอกราชของประเทศ และได้
 ทรงไปตามทราบความคิดเห็นของสมเด็จพระยา แล้วจึงทรงกำหนดการปฏิบัติ
 นอกจากนี้ยังเป็นไปได้ว่ารัชกาลที่ ๔ อาจทรงคาดคะเนความคิดของสมเด็จพระยา
 ว่าท่านคงต้องเลือกเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ต่อไปอย่างแน่นอน อย่างไรก็ตาม
 ก็ดีในเวลานั้นชาวต่างประเทศและคนทั่วไปมักเข้าใจโดยปริยายว่าเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์
 ทรงเป็นรัชทายาทตั้งแต่จักรพรรดิโปเลียนที่ ๓ แห่งประเทศฝรั่งเศส ได้โปรดฯ ให้
 สร้างพระแสงกระบี่ขึ้น ๒ องค์ ส่งเข้ามาถวายยังกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓ เพื่อ
 จะบำรุงทางพระราชไมตรี พระแสงกระบี่องค์ใหญ่ขึ้นจารึกอักษรว่า "ของเอมเปรธา
 ฝรั่งเศสถวายพระเจ้าแผ่นดินสยาม" พระแสงกระบี่องค์น้อยจารึกอักษรว่า "ของพระ
 ยุพราชกุมารฝรั่งเศสถวายพระยุพราชกุมารสยาม"^๑

ต่อมาจักรพรรดิโปเลียนที่ ๓ ทรงส่งราชทูตพิเศษเข้ามาแลกเปลี่ยน
 หนังสือสัญญาซึ่งพระยาสุรวงศไว้วางขันได้ไปทำที่กรุงปารีส เมื่อราชทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้า
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ แล้ว ก็ขอเข้าเฝ้าเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์แทนการ
 เคารพเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ซึ่งก็ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต

^๑ สมเด็จพระบรมราชโองการฯ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
 รัชกาลที่ ๔, หน้า ๖๕ - ๖๖.

ตอนปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงคำนวณว่าจะเห็น
 ตรีศูปรากาหมดดวงโลที่คล้ายขวากอ แรวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ ทรงมีพระบรม
 ราชโองการให้สมเด็จพระยา ำงทพในเมืองเพชรบุรี ประจวบคีรีขันธ์
 กำเนินคนพบแะ เมืองปะทิว มาจัดการทำค้ายหวางแะพลับพลาที่ประทับแรมที่
 ค่ายขวากอ แะ ทรงเชิญบุคคลสำคัญต่าง ๆ ทั้งชาวไทยแะชาวต่างประเทศไปดู
 ปรากฏการณ์ครั้งนี้อย (เนืองจากไม่เคยมีมากันในประเทศสยาม) เช่น สมเด็จพระ
 เจ้าฟ้ากรมขุนวราชนพรภิษ มีนเถรภาวมาสเตอร์ (Alabaster) ผู้วราชการ
 แทนกงสุลอังกฤษ เซอร์แฮร์ อด (Harry Oude) เจ้าเมืองสิงคโปร์ แะ
 นักปราชญ์ชาวฝรั่งเศส เป็นต้น เซอร์แฮร์ อด ได้พบกับสมเด็จพระยา แะ
 ได้บันทึกเกี่ยวกับท่านท่านหนึ่งว่า สมเด็จพระยา มีอำนาจอิทธิพลเพราะเป็นที่
 ถูกพระราชาธิบดียาศัยทรงพระเจาแผ่นดิน ไม่ทรงจัดทำสิ่งไรที่ทานจะลงความเห็น
 พองตวย สมเด็จพระยา ได้รักขาราชการบ้านเมืองอย่างพอดีพิวงามด้วยความ
 บริหาราามารถ อดยเอาใจใส่เรื่องราวต่าง ๆ ที่เป็นไปในประเทศอื่น ๆ โดย
 ละเอียด ปรากฏว่าทานมีความผูกพันรักไกรกับชาวอังกฤษมาอย่างประจักษ์แจ้ง สามารถ
 พูดภาษาอังกฤษได้คล่องแคล่วมาก มีกิริยามารยาทสุภาพแะพูดตรงไปตรงมาในที่
 ประชุม นอกจากนีทานยังได้แก่งวิริยะยากยิ่งในเรื่องทำกิจธุระราชมหารชน^๑ แะ
 อีกท่านหนึ่งว่า "ทานกะาโหมนำเอาตัวขางปืนลงในเคอร์ มีนชวนตักตอม แะนี่เห็น
 บรรจุทนายขางในขื่น ๆ ออกมา แะคงให้เห็นว่าตัวทานเองเป็นผู้ชำนาญในเรื่อง
 กงไกรองอาวุธเขานั้นได้"^๒

^๑ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม ๕, ประชุมพงศาวดารภาค
 ที่ ๑๕ หน้า ๕๔๕ - ๕๕๖ เรื่องเซอร์แฮร์ อด เจ้าเมืองสิงคโปร์ไปเฝ้าสมเด็จพระ
 พระเจ้าอุยยาเชษฐาธิราชวรางกูร ณ ค่ายฉวีวาม เดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๘๖๘
 หอสมุดแห่งชาติ หน้า ๕๕๐ - ๕๕๑.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๖.

ปรากฏว่าในที่สุดก็มีสุริยุปราคาชนิดดวงเกิดขึ้นจริง มังคล์รัชกาลที่ ๔ ทรง
 พยายามไว้ และเนื่องจากพระองค์ทรงคร่ำคร่าทำการกำนวณสุริยุปราคามาถึงแก่
 กอนเกล้าจากกรุงเทพฯ แล้วถวายทรงเกรงว่าถ้าไม่เป็นจริงดังทรงพยากรณ์ไว้จะ
 ถูกพวกโหรหมิ่นประมาท ครั้นเสด็จไปประทับที่พระตำหนักอภัยยังทรงคร่ำคร่าด้วย
 การรับแขกเนื่องกับการกำนวณสุริยุปราคาตั้งแต่เริ่มจับดวงจนหมดทั้งดวง จึงทรง
 เสนอเห็นด้วยอย่างยิ่ง นอกจากนั้นในบริเวณพระตำหนักประทับยังเป็นที่มีไข้ป่าชุกชุมด้วย
 ดังนั้นเมื่อรัชกาลที่ ๔ เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ ได้เพียง ๕ วันก็เกิดพระอาการ
 ประสวรโรคไข้ พระองค์ทรงทราบโดยพระอาการว่าครั้งนี้นឹងจะถึงคราวสวรรคตเป็น
 แน่ ทรงวิตกด้วยเรื่องปัญหาการสืบราชสมบัติ ได้โปรดฯ ในเดือนกระแสบังพระราชม
 ทานพระบรมราชโองการให้ที่ประชุมพระราชวงศ์และเสนาบดีใช้ถ้อยคำที่สมควร
 ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ต่อไปได้โดยไม่จำเป็นต้องเป็นพระเจ้าลูกยาเธอรอง
 พระองค์^๑ แต่พระยาสุรวงศ์ฯ ซึ่งโปรดฯ ในเจ้าเฝ้าเช่นเดียวกับรัชกาลที่ ๓ โปรดฯ
 ในสมเด็จพระยาฯ เจ้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทฯ ได้กราบทูลไม่ในทรงปรวิวิตกเพราะสมเด็จพระ
 ยาฯ ผู้บิดาได้เตรียมการไว้แล้ว เจ้าฟ้ากรมขุนพิษณุโลกประชานาถขึ้นเป็นพระ
 มหากษัตริย์องค์ต่อไปแล้ว รัชกาลที่ ๔ ทรงมีพระราชดำริเป็นท่านองว่า สมเด็จพระ
 เจ้าลูกยาเธอฯ พระชันษาถึงแนวเกรงจะมีปัญหาการแผ่นดินไปไม่ไกลดอกก็จะ
 เกิดกับทรายนั่น พระยาสุรวงศ์ฯ กราบทูลชี้แจงว่า ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ
 ขึ้นครองราชสมบัติ อาจจะมีเกิดเหตุร้ายขึ้นได้ เพราะคนทั้งหลายตลกดจนชาวต่าง
 ประเทศนิยมนับถือว่าพระองค์ทรงเป็นรัชทายาท ในที่สุดรัชกาลที่ ๔ ทรง "ฝากฝัง"
 พระยาสุรวงศ์ฯ กับสมเด็จพระยาฯ ในสายกันห่านบำรุงประกับระกวางสมเด็จพระ
 เจ้าลูกยาเธอฯ อย่างน้อยก็ในฐานะ "แม่" ของท่านทั้งสอง เพื่อไม่ให้มีเหตุการก

^๑จดหมายเหตุปลายรัชกาลที่ ๔ และต้นรัชกาลที่ ๕ (พระนร : โสภ
 พิพรรฒธนากร, ๒๔๗๔), หน้า ๕.

รายชื่อบุคคลเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นใหม่ ซึ่งพระยาสุรวงศา กับข้าทูลละอองธุลีพระบาท ตลอดระยะเวลาแห่งเวลานั้น สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ปฏิบัติหน้าที่ตามธรรมเนียมเดิมในการปกครองเมืองเชียงใหม่แต่รายชื่อบุคคลที่เกิดขึ้นใหม่มีลักษณะทางกายภาพคล้ายคลึงกับรายชื่อบุคคลในสมัยก่อนหน้านั้น กล่าวคือ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ทรงทำในทั้งรัชกาลที่ ๔ ซึ่งกำลังประจวบกับ และสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนพิษณุโลกประชานาถ ซึ่งทรงประจวบกับเช่นกัน "คล้ายความวิกกังวอดวงโยซึ่งกันและกันดั่งเสีย" เพื่อเป็นเกียรติแก่พระอาการประจวบ คอยางไรก็ดีในที่สุดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็เสด็จสวรรคต

ปัญหาการสืบราชสมบัติในตอนนี้ไม่ได้มีใครที่จะเป็นผู้ได้รับการฉวยเลือกให้เป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อไป เพราะเป็นที่แน่นอนว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนพิษณุโลกประชานาถทรงได้รับการสนับสนุนอย่างเต็มที่จากทุกฝ่าย แต่ปัญหาอยู่ที่ว่าพระองค์ยังทรงพระเยาว์ ทรงพระประจวบ และทรงปราศจากพวกพ้องที่มีอำนาจ ในขณะที่อำนาจการปกครองทั้งหมดตกอยู่กับสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จึงมีปัญหาวาราสสมบัติที่จะทรงได้รับนั้นมีเสถียรภาพมั่นคงยั่งยืนเพียงไรในสภาพการณ์เช่นนี้ เหตุการณ์จะเป็นอย่างไรนั้นย่อมขึ้นอยู่กับสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เป็นเงื่อนไขสำคัญประการแรก (ซึ่งจะได้อธิบายในบทต่อไป)

สรุปได้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๔ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้เข้ามาสืบบทบาททางการเมืองมากขึ้นในคามสำคัญอย่างรวดเร็ว จนกระทั่งมีบทบาทอย่างเต็มที่ตลอดรัชกาลที่ ๔ ตลอดรัชกาลที่ ๕ บทบาททางการเมืองยังคงเป็นไปตามแนวพระราชดำริทางการเมืองเดิมคือความต้องการที่จะสืบทอดอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองการปกครองตลอดจากบิดาตลอดจนการสร้างความสืบเนื่องของอำนาจทางการเมืองตลอดจากท่านโดยการสร้างทายาททางการเมือง ในระยะเดียวกันที่ดำเนินนโยบายด้วยความระมัดระวังตักตวงความมั่งคั่งมั่งมีของบ้านเมืองด้วย การพัฒนาซึ่งเกิดขึ้นในรัชกาลนี้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้ขยายอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองไปทั่วหัวเมืองตะวันตกด้วย ซึ่งทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างท่านกับพระประจวบวิบูลย์หากความขัดแย้งระหว่างพระองค์กับพระประจวบวิบูลย์เกิดความขัดแย้งกันขึ้น

^๑ดูรายละเอียดตามนี้ในจดหมายเหตุ ปลายรัชกาลที่ ๔...

มหากษัตริย์พระองค์ใหม่ กวัญเหตูไปหมายจะสมเด็จเจ้าพระยา ซึ่งตะทอนแนวท้อบายคะตง
ทางการ เมืองขวางทานในตบตบรัชกาลที่ ๕ จึงเป็นสิ่งที่น่าสนใจ